

- धर्म, निरपेक्षता आणि त्यातून उद्भवणारे काही प्रश्न
- दिवाकर मोहनी
- आम्हालाही ग्रामसभेत आमचे मुद्दे मांडायचेत
- भाऊसाहेब चासकर
- सकारात्मक शिस्त - लेखांक ५
प्रोत्साहन : लेखिका - जेन नेल्सन,
रूपांतर - शुभदा जोशी

प्रतिसाद

पालकनीतीचा जुलैचा अंक मला खूपच वाचनीय वाटला. त्यातले सर्वच लेख thought provoking आहेत. 'विशेष' लेकीसाठी, तिच्या प्रगतीसाठी डॉ. नीलिमा देसाईनी केलेले प्रयत्न वाचून आनंद झाला. ह्या प्रयत्नात संपूर्ण कुटुंबानी लक्ष घालून त्यांना मदत केली, हेही विशेषच वाटलं.

नवक्षितिज संस्था सुरू केल्याबद्दल त्यांचं खूप कौतुक वाटलं. अशी संस्था चालवणं किती कठीण असतं, ह्याची मला चांगलीच कल्पना आहे.

सकारात्मक शिस्त आणि कॉम्प्युटर लॅब हे लेखसुद्धा interesting वाटले. आपण करत असलेल्या कामाचा आनंद घेणं किती महत्वाचं आहे हे व तो अनुभव किती effective होतो हे पुन्हा एकदा पटलं आणि आवडलंही.

प्रत्येक लेखातून सकारात्मक झलक दिसून आल्यामुळे उत्साह वाटतो आणि आपण जे करतोय ते बरोबर आहे, असा विश्वास वाटतो. नाही का!

- मालती केळकर, पुणे

मुखपृष्ठाबद्दल

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा बहिरवाडी, ता. अकोले येथील सातवीच्या आणि पालकनीती-खेळघरातील पाचवीच्या मुलामुलींनी उद्याच्या जगाबद्दल व्यक्त केलेल्या काही अपेक्षा मुखपृष्ठावर दिलेल्या आहेत.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्राच्या साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ व मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी

मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

'पालकनीती परिवार'

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

① -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४ वे अंक ५

१६ ऑगस्ट २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

स्वातंत्र्य म्हणजे काय? एखादी गोष्ट करण्याची शारीर वा बौद्धिक क्षमता

आपल्याजवळ आहे व ती करण्याची आपल्याला मुभाही आहे. आपल्याला ती गोष्ट सक्तीनं करायला लावण्याचा किंवा करू न देण्याचा प्रयत्नही कुणी करत नाहीय; इतकंच नाही तर ती करण्या न करण्यातून कोणतंही सामाजिक वा वैयक्तिक नुकसान होत नाही, अशा परिस्थितीत या गोष्टीचं आपल्याला स्वातंत्र्य आहे असं म्हणता येतं.

उदाहरणार्थ, रात्री रस्त्यावर संपूर्ण काळोख असताना, रहदारी संपल्यावर मला घराबाहेर पडायचं आहे. त्या कृतीसाठी माझं शरीर सक्षम आहे, पण वातावरण असं आहे की कधी लुटले जाऊ, किंवा हल्ला होईल, किंवा अत्याचार होतील याची शाश्वती नाही. तर त्याचा अर्थ पुरेसं स्वातंत्र्य मला उपलब्ध नाही.

समजा, मला शिकायचं आहे, शिकण्याची क्षमताही मजजवळ आहे, न्यायासनानं मला शिक्षणहक्क बहाल केलेला आहे. मला एक विशिष्ट आजार आहे, माझ्या सहाध्यायांना वा शिक्षकांना माझ्याशी लैंगिक संबंध वा रक्ताची देवघेव केल्याशिवाय तो होण्याची शक्यता नाही, तशा वर्तनाची शक्यताही नाही. मी शाळेच्या सुव्यवस्थेत कोणतीही बाधा आणलेली नाही, तरीही शाळेंनं मला काढून टाकलेलं आहे; तर मला स्वातंत्र्य उपलब्ध आहे असं कसं म्हणता येईल?

या अंकाच्या मुखपृष्ठावर काही लहान मुलामुलींनी 'उद्याच्या जगात त्यांना काय हवं' याचं चित्र रेखलं आहे. ती म्हणतात - 'पोटभर जेवायला हवं', 'तहान भागेल असं स्वच्छ पाणी हवं', 'श्वासभर शुद्ध हवा हवी', 'आई काम करताकरता गाणं गुणगुणत असायला

संवादकीय

हवी' आणि 'आसपास चांगली माणसं हवीत.' ह्यासारख्या साध्यासुध्या मूलभूत गरजा जोपर्यंत पूर्ण होत नाहीत, तोपर्यंत स्वातंत्र्याचा उपयोग तरी काय?

एक रोजचीच गोष्ट! माझी मातृभाषा नसलेली अशी एक भाषा माझ्या आसपास गोंगाट करत राहते. गोंगाट अशासाठी म्हटलंय, की ती माझ्या पालकांनीच लहानपणापासून भावनिक संवादासाठी आणि जगाच्या आकलनासाठी माझ्या मनात उपजवलेली भाषा नाही; पण जागतिक वगैरे स्तरावर त्या भाषेला मोठं महत्त्व मात्र आहे. घटनेनं मला दिलेलं भाषणस्वातंत्र्य उपलब्ध होण्यासाठी मला किमान एक भाषा तरी उत्तम यायला हवी, म्हणजे समग्र आणि साक्षेपी विचार करणं सहजशक्य होईल. त्यासाठी मला माझ्या मातृभाषेचा नीटसा आवाका यायला हवा, म्हणजे नवी भाषा शिकायची तरी माझ्या भाषेच्या साहाय्यानं मी ती शिकेन. आता हे माझ्या पालकांना समजत नसलं आणि ते सांगण्याइतकी संवादक्षमता माझ्याकडे वयपरत्वे नसली, तर हे स्वातंत्र्य राज्यव्यवस्थेनं दिलेलं असूनही मला उपभोगता येणार नाही.

समजा, मी एक मुलगी आहे. शरीरानं आणि मनानंही. पळणं ह्या वैयक्तिक क्रीडाप्रकारात मी कष्टपूर्वक प्रावीण्य मिळवलं आहे, पण माझ्या शरीरात पुरुष अंतस्त्रावांचं प्रमाण सामान्य स्त्रियांच्या मानानं निसर्गतः जरा जास्त आहे. त्याचा खेळताना विशेष फायदा मिळतोच असं सिद्ध झालेलं नाही, पण समजा होत असला, तरी प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या शरीरवैशिष्ट्यांचा फायदा मिळतोच की. कुणाचे हात लांब आहेत, त्यामुळे पोहण्याच्या स्पर्धेत अव्वल यश मिळतं, किंवा कुणाची नजर अतिशय तीक्ष्ण असल्यानं नेमबाजीत उपयोग

होतो. पण माझ्या बाबतीत मात्र मला 'पुरुष ठरवलं गेलं' आणि मला स्पर्धेतून बाहेर काढण्यात आलं. इतकंच नाही तर, आतापर्यंत मिळवलेली बक्षिसंही माझी कुठलीही चूक नसताना माझ्याकडून हिसकावून घेतली गेली. इतर स्त्रियांना स्पर्धामध्ये भाग घेण्याचं स्वातंत्र्य असताना माझं स्वातंत्र्य मात्र डावललं जातं आहे.

रोजच्या वर्तमानपत्रातलं शाळकरी मुलामुलींवरच्या अत्याचाराच्या बातम्यांचं प्रमाण निश्चित वाढलेलं आहे. हे प्रमाण प्रत्यक्षातही थोडं वाढलेलं आहे, की आता बाललैंगिक अत्याचाराच्या विरुद्धाचा कायदा आहे त्यामुळे असे प्रसंग अधिक प्रमाणात नोंदवले जात आहेत, याची नेमकी कल्पना नाही; पण दोन्ही गोष्टी असण्याची शक्यता आहे. लहानपणी कधी असा काही अनुभव सोसावा लागला होता का, असं विचारलं तर बहुसंख्यांना विशेषतः स्त्रियांना त्या आठवणीनंही क्लेश होताना दिसतात. त्या प्रसंगाला अनेक वर्षं होऊन गेलेली असूनही ती वेदना त्यांच्या चर्येवर स्पष्ट दिसते. या व्यथेचं मूळ कारण अत्याचार होणं हे असतंच, पण त्याहून जास्त दुःख असतं ते ज्यांनी या प्रसंगात मदत करायला हवी होती, त्या पालकांनी, शिक्षकांनी ती केली नाही, आपल्या पाठीशी कुणी उभं राहिलं नाही, अत्याचारी व्यक्तीला सुनावलं नाही ह्याचं असतं. ही वेदना संपता संपत नाही. अत्याचारी व्यक्ती नंतर दिसणारही नसली, तिच्याशी कुठलाही संबंध येणार नसला तर अत्याचाराच्या यातना विसरायला मदत होते. मात्र अत्याचारी व्यक्तीशी पुढे संपर्क येत राहणार असेल आणि ती व्यक्ती छद्मी सभ्य चेहऱ्यानं आसपास वावरणार असेल, तर त्या यमयातना असह्य असतात.

अत्याचारी व्यक्ती विकृतच असतात.

आजूबाजूचं एकंदरीत वातावरण अत्यंत सभ्य आणि सतर्क असलं तर अशा व्यक्तींवर काही प्रमाणात तरी मनाचं नाही तरी जनाचं बंधन येण्याची शक्यता आहे. एरवी विकृत व्यक्ती काय वागेल, यावर आपण चर्चा करण्यात काहीच अर्थ नाही. त्यांना समाजजीवनापासून दूर ठेवण्याची जबाबदारी न्यायासनाची आहे. स्वातंत्र्यदिनाच्या निमित्तानं पालकशिक्षकांना आमची कळकळीची विनंती आहे, की कुठल्याही बालकावर असा अत्याचाराचा प्रसंग आलेला असेल, आणि आपण आसपास असू तर आपण त्याला/तिला आधार द्यायला हवा. मुख्य म्हणजे बालकाची यात कुठलीही चूक नाही, अत्याचारी व्यक्तीनं गुन्हा केलेला आहे, आणि त्याबद्दल त्या व्यक्तीला खडसावलं तर जाईलच, याशिवाय कायद्याप्रमाणे जी शिक्षा असेल तीही होईल; हा वज्रविश्वास बालकाला आपण द्यायलाच हवा.

स्वातंत्र्य ही काही घडवून घेऊन चोरीला जाईपर्यंत गळ्यात वा कुलूपबंद कपाटात ठेवण्याची ठेव नाही. आपल्या स्वातंत्र्याची निर्मिती आपल्याला सर्वांना मिळून आणि प्रत्येकालाही आपापली करावी लागते. असं म्हणतात की 'आपण विचार कसा करायचा' ही बाब तरी संपूर्ण आपल्या स्वतःच्या हातात, म्हणूनच स्वतंत्र असते. प्रत्यक्षात हे अर्धसत्य आहे. आपल्या वागणुकीवर आणि विचारांवरही आसपासच्या संस्कृतीचा, परिस्थितीचा, आणखी हजार गोष्टींचा परिणाम असतो. त्यातून आपला स्वतःचा मोकळा विचार सुचायला देखील सतर्कपणे प्रयत्न करावे लागतात. जणू आपल्याच मनाशी स्वातंत्र्यलढा लढायची गरज पडते.

असे लढे जिंकण्यासाठी आपल्याला हार्दिक शुभेच्छा!

धर्म, धर्मनिरपेक्षता आणि त्यातून उद्भवणारे काही प्रश्न

दिवाकर मोहनी

श्री. मोहनी यांनी 'धर्म आणि धर्म निरपेक्षता' या विषयावर 'आजचा सुधारक' या मासिकामध्ये १९९० साली तीन लेख लिहिले होते. हे तिन्ही लेख याच मासिकाच्या जून, जुलै, ऑगस्ट २०१४ मध्ये पुनर्प्रकाशित होत आहेत. १५ ऑगस्टच्या निमित्तानं यातील दुसरा लेख या अंकात आवर्जून देत आहोत. यातल्या अनेक संकल्पना आपल्याला परिचित आहेत, पण त्याची श्री. मोहनी यांनी केलेली मांडणी या संकल्पना काहीशा उकलून, वेधकपणे स्पष्ट करते.

समजा, मी इहवादी आहे. माझा परलोक वगैरेवर विश्वास नाही. त्यामुळे अर्थातच कोणत्याही अवतारावर नाही. त्याचप्रमाणे मला माझ्या कुळाचा अभिमान नाही. मी कुळामुळे एखाद्या जातीत व धर्मात पडत असल्यामुळे त्या जातीचा वा धर्माचाही मला अभिमान नाही. मी लौकिक अर्थाने धार्मिक माणूस नाही. मला कुळाचा अभिमान नाही याचा अर्थ मी माझ्या कुळाला इतरांच्या कुळाहून श्रेष्ठ मानत नाही. माझा भर समतेवर आहे. सर्व समान असावेत व श्रेष्ठकनिष्ठभाव मानवी व्यवहारात कोठेही नसावा असे मला मनापासून वाटते. मी तशा आचरणात कमी पडत असेन, पण समानतेचे तत्त्व मूल्य म्हणून मला मान्य नाही असे नाही. समानतेचे मूल्य एकदा मान्य केल्यानंतर मला कोणत्याच संस्कृतीचा किंवा परंपरेचा अभिमान (श्रेष्ठत्वामुळे) वाटेनासा झाला पाहिजे असे मला वाटते. माझ्या परंपरा व अन्यधर्मीयांच्या परंपरा ह्यामध्ये मला श्रेष्ठकनिष्ठभाव जाणवत नाही. इतरांच्या परंपरेमधल्या अनेक गोष्टी मला अग्राह्य आहेत तश्या माझ्या स्वतःच्या जन्मामुळे जी परंपरा माझ्या वाट्याला आली आहे तिच्यामधल्याही अनेक गोष्टी मला त्याज्य वाटतात. कोणत्याच परंपरेमधल्या वाईट गोष्टींचे मला समर्थन करता येत नाही.

मला माझ्या कुळाचा अभिमान, म्हणजे स्वतःच्या कुळाविषयी श्रेष्ठभाव व त्यामुळे इतरांविषयी म्हणजे त्यांच्या कुळाविषयी व कुळाबरोबर चिकटलेल्या जातीविषयी,

धर्माविषयी, भाषेविषयी कनिष्ठभाव नसला तरी त्यामुळे मला त्यांच्याविषयी वाटणाऱ्या प्रीतीमुळे मी माझ्या कर्तव्यांमध्ये कमी पडू इच्छित नाही. मी प्रीती आणि अभिमान ह्यांमध्ये फरक करू शकतो. 'बहु असात सुंदर संपन्न कीं महा, प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा' हे मान्य आहे. पण 'सारे जहाँसे अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा'! हे मला अमान्य आहे. हिन्दुस्थान मला प्रिय आहे, पण तोच एकटा साऱ्या जगतात चांगला नाही हे मी उमजून आहे. तो इतरांसमान आहे. समतेच्या मूल्यांमुळे कर्तव्ये कमी होत नसतात. जे मला

मला माझ्या कुळाचा अभिमान, म्हणजे स्वतःच्या कुळाविषयी श्रेष्ठभाव व त्यामुळे इतरांविषयी म्हणजे त्यांच्या कुळाविषयी व कुळाबरोबर चिकटलेल्या जातीविषयी, धर्माविषयी, भाषेविषयी कनिष्ठभाव नसला तरी त्यामुळे मला त्यांच्याविषयी वाटणाऱ्या प्रीतीमुळे मी माझ्या कर्तव्यांमध्ये कमी पडू इच्छित नाही. मी प्रीती आणि अभिमान ह्यांमध्ये फरक करू शकतो.

निकटतम आहेत, ते मला अधिक प्रिय आहेत. त्यांच्याविषयी सर्वाधिक कर्तव्ये, निकटतरांविषयी त्यांच्यापेक्षा कमी व पुढे निकट, दूरस्थ, अतिदूरस्थ ह्यांच्याविषयी माझी कर्तव्ये उत्तरोत्तर कमी होत जातात असे मला वाटते. जितके जास्त प्रेम तितकी जास्त कर्तव्ये. माझे राष्ट्र माझ्यासाठी निकटतम राष्ट्र असल्यामुळे ते मला प्रिय आहे व माझे त्याच्याविषयीचे कर्तव्य माझ्यापुढे स्पष्ट आहे. पण एकाविषयी प्रेम म्हणजे दुसऱ्याविषयी द्वेष असे समीकरण मी मांडत नाही. थोडे कमी अधिक प्रेम व त्यामुळे कमीअधिक कर्तव्यभावना ह्यांमुळे कुळाकुळांमधल्या, धर्माधर्मांमधल्या वा राष्ट्रांमधल्या समतेच्या भावनेला धक्का लागत नाही असे मला वाटते. तेवढ्यामुळेच माझे राष्ट्र मला इतर राष्ट्रांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे व ती माझ्या राष्ट्रापेक्षा कनिष्ठ आहेत असे मला वाटत नाही. दोन राष्ट्रांतील हितसंबंधातील संघर्षाच्या वेळी मी अवश्य माझ्या राष्ट्राची बाजू घेईन पण इतर वेळी ऊठसूठ माझ्या राष्ट्राची बाजू घेण्याचे मला कारण दिसत नाही. क्रिकेट मॅचमध्ये माझे राष्ट्रीय हितसंबंध गुंतलेले नाहीत. ती क्रीडा आहे. तेथे जो चांगला खेळेल त्याची पाठ थोपटीन. मग तो माझ्या राष्ट्राचा नसेना का! माझी समतेवर निष्ठा असल्यामुळे सर्वांना स्वायत्तता असावी, सत्ता कोणाच्याच-बहुसंख्याकांच्यासुद्धा हाती असू नये असे मला वाटते.

ह्या सर्व गोष्टींमुळे, मुख्यतः मला

अभिमान नसल्यामुळे, 'मी हिन्दू आहे' असे मी गवनि सोडाच पण अभिमानाने वा उच्चरवाने म्हणू शकत नाही. पुन्हा सांगतो की असा, वर वर्णिलेला, 'मी' संस्कृतीच्या वा परंपरेच्या वारशामुळे हिन्दू ठरत असलो, मी हिन्दुस्थानात जन्मलो असलो, तरी मला हिन्दुत्वाचा अभिमान (श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाच्या अर्थाने) नाही. निकटत्वाच्या-समीपत्वाच्या नात्याने मी माझ्या मुळाविषयी, माझ्या आईबापांविषयीची, माझ्या मुलाबाळांविषयीची कर्तव्ये प्रेमाने व इतरांपेक्षा अधिक करतो व पुढेही करीन. पण जाती व धर्म (religion ह्या अर्थाने) नष्ट झाले पाहिजेत असे मला मनापासून वाटत असल्यामुळे माझ्या मनापर्यंत जातीची किंवा धर्माची 'हिन्दुत्व जगेल तरच राष्ट्र जगेल' अशी साद पोचत नाही. आज मला वरील सर्व वर्णन लागू पडत नसेल, पण ह्याच जन्मात मी तसे व्हावे असा माझा यत्न असेल.

अशी सारी परिस्थिती असेल तर असा 'मी' हिन्दू ह्या संज्ञेला पात्र होतो काय हे हिन्दुनेतृत्वाने एकदा स्पष्ट करून टाकावे. आज ते स्पष्ट नाही. हिन्दूंना आपले हिन्दुत्वाविषयीच्या अभिमानाने वेगळेपण राखून खरोखरच सर्वसमावेशक होण्याची इच्छा आहे. पण वेगळेपणा राखला तर सर्वसमावेशकतेला बाधा येते हे कधी लक्षात घेतात तर कधी घेत नाहीत. हिन्दुत्व व त्याविषयीचा अभिमान ह्या गोष्टी एका ठिकाणी असल्याच पाहिजेत असा जो दृढ समज हिन्दुधर्मानुयायांच्या मनात आहे, तसेच हिन्दुस्थानात जन्मले त्यांच्याही ठिकाणी अभिमानाची अपेक्षा ते करतात, त्यामुळे परिणाम असा होतो की हिन्दू कोण नाही ह्याविषयी सर्वांच्याच मनात संभ्रम होतो व त्यामुळे काहींना जन्माने हिन्दू असून हिन्दुत्वाविषयी अभिमान नसणे ही गोष्ट अनैसर्गिक आहे, विकृती आहे असे वाटते.

म्हणून ह्याविषयीचे धोरण एकदा कळले व हा मुद्दा प्रस्तुत चर्चेमुळे विशद आणि स्पष्ट झाला म्हणजे इहवादा, धर्मनिरपेक्षता आणि हिन्दुत्व ह्यांचे परस्परसंबंधही कळतील. आजच्या धर्मनिरपेक्षता ह्या शब्दावरून इहवादाविषयी हिन्दुधर्माचा दृष्टिकोण कोणता

ते स्पष्ट समजत नाही. सध्या जे स्वतःला धर्मनिरपेक्ष म्हणवितात ते आपल्या स्वतःच्या धर्मीयांच्या ऐवजी अन्यधर्मीयांचे सत्ताभिलाषेमुळे लांगूलचालन करतात असे त्यांना म्हणावयाचे आहे इतकेच समजते.

अखिल मानवमात्राला ग्राह्य असलेली तत्त्वे आचरणारा तो हिन्दू असे एकदा म्हटल्यानंतर अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक असा भेद 'हिन्दुत्वा'च्या मुद्यावर होऊ शकत नाही. हिन्दुनेतृत्वाने ह्या गोष्टीकडे हेतुपूर्वक काणाडोळा केला असेल तर ती खेदजनक गोष्ट आहे.

हिन्दू कोण नाही ते स्पष्ट नसल्यामुळे हा घोटाळा वाढतो. कसा ते पुढे पाहू. आपण घटकाभर धरून चालू की हिन्दुत्व ही वेगळी

अखिल मानवमात्राला ग्राह्य असलेली तत्त्वे आचरणारा तो हिन्दू असे एकदा म्हटल्यानंतर अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक असा भेद 'हिन्दुत्वा'च्या मुद्यावर होऊ शकत नाही. हिन्दुनेतृत्वाने ह्या गोष्टीकडे हेतुपूर्वक काणाडोळा केला असेल तर ती खेदजनक गोष्ट आहे.

संस्कृती आहे, परंपरा आहे, व त्यामुळे ती परंपरा मानणारेच तेवढे हिन्दू आहेत. 'परंपरा' म्हणजे काय प्रश्न कायमच राहतो पण त्याकडे आपण तूर्त दुर्लक्ष करू या. ही परंपरा मानणाऱ्यांचा जो एक गट आहे तो इतरांपासून वेगळा पडतो आणि त्याच्या त्या वेगळेपणामुळे त्याने स्वतःच्या परंपरांविषयी अभिमान बाळगावा असे हिन्दुनेतृत्व म्हणते. (अभिमानामुळे हिन्दुत्व व हिन्दुत्वामुळे अभिमान असा तो अन्योन्याश्रय! 'धर्मो रक्षति रक्षितः'चाच प्रकार आहे काय?) इतकेच नव्हे तर हिन्दू (म्हणजे हिन्दुत्वाचा अभिमान बाळगणारे हिन्दू?) आमच्या देशामध्ये बहुसंख्याक

आहेत व ते अपमानित होत आहेत असेही म्हणते. आता मला प्रश्न कसा पडतो ते पाहा.

हिन्दू कोण तर हिन्दुत्वाभिमान. मग 'हिन्दुस्थानात हिन्दू बहुसंख्याक आहेत' तर हिन्दुत्वाभिमान बहुसंख्याक आहेत असे समजावयाचे काय? हिन्दुत्वाभिमान बहुसंख्याक आहेत असे म्हणावे तर बहुसंख्याक हिन्दुत्वाभिमान बहुसंख्याक हिन्दूंचा अपमान कसा करतात? कशासाठी करतात? कोणी आपलाच अपमान कसा करील? की कोणी हिन्दुत्वाचे अभिमान नसलेले हिन्दू हिन्दुत्वाचा अभिमान असलेल्यांचा अपमान करतात? मग हिन्दूंचे दोन गट झाले. अभिमान असलेले व अभिमान नसलेले. बरे, ह्यामध्ये आता बहुसंख्याक कोण? अभिमान असलेले की अभिमान नसलेले? अभिमान नसलेल्यांनाही हिन्दू कोणत्या निकषावर ठरवावयाचे?

हा प्रश्न आणखी एका पद्धतीने मांडतो. बहुसंख्याक हिन्दूंचा अपमान शासनकर्त्यांकडून होतो असे म्हणूया. आपल्या देशात शासनकर्ते कोण आहेत? ते भारतीय आहेत की भारतीयेतर आहेत? ते हिन्दू आहेत की नाहीत? शासनकर्त्यांच्या कोणत्या परंपरा हिन्दूंच्या परंपरांपेक्षा वेगळ्या आहेत? 'त्यांच्या ठिकाणी खरी धर्मनिरपेक्षता नाही, शासनकर्त्यांचा secularism pseudo-secularism आहे', ह्या विधानावरून काय समजावयाचे? शासनकर्ते शासनाच्या संदर्भात इहवादी नाहीत, ते हिन्दूपेक्षा अधिक असहिष्णू आहेत असे हिन्दुनेतृत्वाला म्हणावयाचे आहे काय?

शासनकर्ते मुसलमानांच्या एकगठा मताचे लालची असल्यामुळे, त्यांची धर्मनिरपेक्षता व्याजधर्मनिरपेक्षता असल्यामुळे ते हिन्दूपेक्षा मुसलमानांच्या मागण्यांकडे जास्त लक्ष देतात आणि हिन्दूंना अपमानाच्या शल्यासारख्या असणाऱ्या मुसलमानांच्या मशिदी हटवून तेथे मंदिरे बांधू देत नाहीत.

या सगळ्याचा असा अर्थ होतो काय की, ह्या हिन्दुस्थानामध्ये बहुसंख्याक असलेल्या हिन्दूंमध्येच एक असा बहुसंख्याकगट आहे की जो आपल्या बहुसंख्येच्या जोरावर बहुसंख्याक असलेल्यांचा सतत अपमान करीत

असतो, तो अपमान यापुढे होऊ नये म्हणून बहुसंख्याक हिन्दूंचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्यांना बहुसंख्याक हिन्दूंनी बहुसंख्येने निवडून द्यावे? हिन्दुनेतृत्व अशी विधाने करते व मी बुचकळ्यात पडतो. कोणी नैयायिक 'हिन्दू कोण नाही' ह्याचे उत्तर देतील तर माझी फार सोय होईल.

आपल्या देशातले बहुसंख्याक कोण आणि अल्पसंख्याक कोण हे कोणत्या निकषांच्या आधारे ठरवावयाचे ते मला समजत नाही. माझ्या मते कोठल्याही धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीमध्ये जन्मावरून कोणी अल्पसंख्याक वा बहुसंख्याक असे ठरू नये. कोणालाही जन्मावरून सवलती देण्याची पाळी येऊ नये. कोणाला सवलती देऊन समता आणण्याची, समता प्रस्थापित करण्याची गरज लवकरात लवकर नष्ट व्हावी. कोणत्याही लोकशाहीची रचना कशी असावी? तेथे कोणा एकाच्या मताने नव्हे तर बहुमताने राज्य चालावे. बहुमताचे राज्य म्हणजे लोकशाही असे मानण्यास कोणाचाही विरोध असू नये. पण खेदाची गोष्ट अशी की इतर राजकीय पक्षांप्रमाणेच हिन्दुनेतृत्वसुद्धा, पंथनिरपेक्ष लोकशाहीच्या नावावर, बहुसंख्याकांचे राज्य म्हणजेच बहुमताचे राज्य, तेच खरे रामराज्य असा त्याच्या अनुयायांमध्ये भ्रम निर्माण करीत आहे.

कोणीही जन्मावरून (म्हणजे कुळावरून, जातीवरून, धर्मावरून) आपली मते बनविणे हे विवेकाचे लक्षण नाही, अविवेकाचे आहे. काही अविवेकी लोक जातिधर्मावरून आपली मते ठरवितात म्हणून इतरांनाही तसे करण्याचा हक्क प्राप्त होतो असे जेव्हा मोठमोठे नेते म्हणतात तेव्हा मला त्यांना काय म्हणावे ते कळेनासे होते. एकाने गाय मारली असता दुसऱ्याच्या मनात वासरू मारण्याचा विचार येणे ही स्वाभाविक प्रतिक्रिया असू शकते. पण तशी कृती कोणत्याही परिस्थितीत न्याय्य होत नाही. पण अभिमानामुळे आम्हाला त्यातला अन्याय जाणवतच नाही. हा अभिमान (जात्यभिमान, कुळाभिमान, धर्माभिमान) आमच्या डोळ्यांवर झापड धरतो. न्याय्य काय त्याचे यथार्थ दर्शन तो आम्हाला घडू देत नाही. न्याय्य काय, अन्याय्य काय हे

पाहावयाची खरी इच्छा असेल तर ही झापड आपण हटविलीच पाहिजे. धर्माभिमाना लोक, मग ते कोणत्याही धर्माचे असोत (मुसलमान, ख्रिस्ती, बौद्ध, हिन्दू वा शीख), आपल्या

जे अनुभव त्याने स्वतः घेतलेले नाहीत त्यांच्याविषयी तो सर्वसामान्य माणूस कल्पनेने जाणू शकत नाही. त्याची कल्पनाशक्ती तेथे थिटी पडते. परिणामी तो निराळ्या परिस्थितीत असलेल्या वा निराळ्या परिस्थितीतून आलेल्या लोकांच्या सुखदुःखांशी समरस होऊ शकत नाही. पण हे जसे खरे आहे तसेच दुसरीकडे त्याला काहींना आपले मानता येते आणि काहींना परके मानता येते हेही खरे आहे. ज्यांना त्याने आपले मानले त्यांच्याशी तो अनुभव साधर्म्याशिवायही समरस होऊ शकतो, त्यांची सुखदुःखे कल्पनेने जाणू शकतो; आणि ज्यांना परके, गैर, उपरे असे मानतो त्यांच्याशी अनुभवसाधर्म्य असूनही (दुजाभाव असल्यामुळे) त्यांच्या सुखदुःखामध्ये तो भाग घेऊ शकत नाही. स्वतःच्या मनाला तो त्यांच्या बाबतीत सहजपणे अलिप्त राखू शकतो. हा आपणा सर्वांचा अनुभव आहे.

अनुयायांच्या डोळ्यावर अभिमानाची झापड बांधत आहेत असे मला वाटते. ही प्रतिक्रिया कितीही स्वाभाविक असली तरीसुद्धा आपण सर्व धर्मीयांनी टाळली पाहिजे असे मला वाटते.

निष्कर्ष असा की इतर राजकीय नेत्यांप्रमाणे व पक्षांप्रमाणे हिन्दुनेतृत्वालाही खरी लोकशाही नको आहे की काय? गटबाजीला लोकशाहीचा मुलामा त्यालासुद्धा द्यावयाचा आहे की काय, असे मनात येते. हिन्दुनेतृत्वाकडे मी आशेने बघत होतो. हिन्दू नेत्यांचा समूह हा अनुशासनबद्ध, बुद्धिमान, चारित्र्यवान, सुसंस्कृत पुरुषांचा संघ आहे अशी माझी समजूत आहे. पण ज्या तऱ्हेने त्यांनी रामजन्मभूमीचा विवाद निर्माण करून व त्यांच्या religionसमोर विशाल धर्माची ढाल धरून त्याचे राजकीय लाभ घेण्याला सुरुवात केली आहे ते सारे पाहिल्यावर कोणत्याच राजकीय पक्षांमध्ये डावेउजवे किंवा कमीजास्त काही नाही असे म्हणण्याची पाळी मजवर येते व माझे मन विषण्ण होते.

आपल्या देशातल्या राजकीय पक्षांमध्ये डावेउजवे किंवा कमीजास्त काही नाही असे मला वाटू लागले असले तरी हिन्दुनेतृत्वाखाली असलेला पक्ष आणि इतर पक्ष ह्यांमध्ये एक फरक आहे. तो फरक कोणता ते आपण आता पाहू या.

लोकांचे संघटन व्हावयाचे असेल तर त्यांच्यामध्ये काही समान, जी सर्वांना लागू होतील अशी तत्त्वे (आचारसाधर्म्य, विचारसाधर्म्य वगैरे) असणे आवश्यक आहे. ही सर्वांना समान अशी तत्त्वे सर्वांना एकत्र बांधणाऱ्या धाग्याप्रमाणे असतात. धागा नसेल तर सर्व मणी विखरून जातात. राष्ट्रभावना ही अशीच एका प्रदेशातील जनसमूहाला एकत्र बांधणाऱ्या धाग्यासारखी भावना आहे.

आजपर्यंतचा अनुभव असा आहे की सर्वसाधारण माणूस हा आपल्या अनुभव कक्षेच्याबाहेर सहसा जाऊ शकत नाही. त्याच्या ठिकाणी जिला आत्मौपम्यबुद्धी म्हणतात ती सहजपणे निर्माण होऊ शकत नाही.

जे अनुभव त्याने स्वतः घेतलेले नाहीत त्यांच्याविषयी तो सर्वसामान्य माणूस कल्पनेने जाणू शकत नाही. त्याची कल्पनाशक्ती तेथे थिटी पडते. परिणामी तो निराळ्या परिस्थितीत असलेल्या वा निराळ्या परिस्थितीतून आलेल्या लोकांच्या सुखदुःखांशी समरस होऊ शकत नाही. पण हे जसे खरे आहे तसेच दुसरीकडे

त्याला काहींना आपले मानता येते आणि काहींना परके मानता येते हेही खरे आहे. ज्यांना त्याने आपले मानले त्यांच्याशी तो अनुभवसाधर्म्याशिवायही समरस होऊ शकतो, त्यांची सुखदुःखे कल्पनेने जाणू शकतो; आणि ज्यांना परके, गैर, उपरे असे मानतो त्यांच्याशी अनुभवसाधर्म्य असूनही (दुजाभाव असल्यामुळे) त्यांच्या सुखदुःखामध्ये तो भाग घेऊ शकत नाही. स्वतःच्या मनाला तो त्यांच्या बाबतीत सहजपणे अलिप्त राखू शकतो. हा आपणा सर्वांचा अनुभव आहे.

लोकांच्या संघटनेशिवाय तर तरणोपाय नाही. संघटना केल्याशिवाय आपले प्रश्न सुटू शकणार नाहीत. परक्या राज्यकर्त्यांना हटविता येणार नाही. सामाजिक सुधारणा करता येणार नाही. परकीय 'संस्कृती'चे आक्रमण थोपविता येणार नाही.

संघटना करावयाची असले तर लोकांच्या पचनी पडणार नाहीत असे फार नवे विचार सांगणे इष्ट होणार नाही. लोक बिथरतील, ते आपल्यालाच परके मानू लागतील. आपल्यापासून दुरावतील. म्हणून ते करावयाचे नाही. क्रांती करावयाची नाही. क्रांती सफल होण्यासाठी बहुसंख्याक लोक स्वतः प्रत्यक्ष सक्रिय नसले, तरी नवीन विचाराला मनातून पाठिंबा देणारे असावे लागतात. जोवर तसा पाठिंबा नसेल, तोवर क्रांती सफल होत नाही. आपल्याला नव्याने भेटलेल्या माणसाचा आपल्या विचारांना मनातून काही पाठिंबा आहे की नाही हे जोवर माहीत नसते, तशी खात्री नसते तोवर जे सर्वसामान्य आहेत त्यांच्या पलीकडचे विचार बोलता येत नाहीत. त्यामुळे अगदी नवीन विचारांच्या बाबतीत संघटनावादी कधीच आघाडीवर नसतात. ते त्याबाबतीत नेहमी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या फळीवर असतात. त्यांना विपद्ध्यरहित मार्ग स्वीकारावा लागत असतो.

ज्यांची संघटना करावयाची आहे त्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होऊन त्यांच्यामध्ये आपापसात व आपल्यामध्ये स्नेहाचा धागा निर्माण करणे जसे आवश्यक असते, तसे जे 'परके' आहेत त्यांच्याविषयीचा

सार्वत्रिक आणि सर्वसाधारण दुजाभाव हाही लोकांना एकत्र बांधणारा धागा असू शकतो हे जाणून त्याचाही वापर करणे आवश्यक होऊन बसते. जे आचारविचाराने वेगळे आहेत त्यांच्यावर 'शत्रू' असा शिक्का मारला की बाकीच्यांची संघटना सोपी होऊन जाते. हे श्रद्धेने, आचारविचाराने वेगळे असलेले लोक संख्येने अल्प असले, तर एका श्रद्धेच्या व संख्येने अधिक असलेल्या लोकांचे वाकडे करू शकणार नाहीत, त्यांना त्यांची पायरी दाखवून देऊन त्यांचा उपद्रव कधीही थांबविता येईल ह्याची खात्री वाटते. त्यामुळे त्यांच्याविषयी

जे लोक 'आम्ही अल्पसंख्याक' वा 'आम्ही बहुसंख्याक' असे मानत राहतात ते राष्ट्राघात विलीन होऊ इच्छित नाहीत व लोकशाहीला गटबाजीचे स्वरूप देत असतात, असे मला वाटते.

दुजाभाव, परकेपणाची भावना जोपासणे हे आपद्रहित मानले जाते. हिन्दुनेतृत्वाने आम्ही धर्मनिरपेक्ष आहोत असे म्हणत म्हणत नेमके हेच केले आहे. समाजाचा जो अंश श्रद्धांनी, म्हणजे religionने वेगळा आहे त्याला त्याने सतत परके मानले आहे.

मुसलमानांना 'परके' मानण्याची हिंदुनेतृत्वाची ही गरज स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये वाढली. (सर्वांना 'परका' वाटणारा इंग्रज तेव्हा निघून गेला होता). हिन्दूंच्या संघटनेसाठी त्यांना देशाच्या फाळणीचा साहजिकच फायदा झाला. निर्वासितांबद्दल राज्यकर्त्यांनी दाखविलेल्या कळवळ्यापेक्षा हिन्दुनेतृत्वाने निःसंशय जास्त कळवळा आणि मुस्लिमांविषयी दुजाभाव प्रकट केला. राज्यकर्त्यांचे कार्य त्यांच्या कर्तव्यातून आणि स्वयंसेवी संघटनांचे कळवळ्यातून झाले असे जे मानले गेले ते योग्यच होते. पण त्यामुळे

हिन्दू हे धर्मनिरपेक्ष म्हणविता म्हणविता religionसापेक्ष झाले. मुसलमानांच्या खऱ्याखोट्या सुखदुःखाशी आम्हा 'हिन्दू'ना तद्रूप होता आलेले नाही. मुस्लिमांची दुःखे त्यांनीच सोसावीत अशी आमची एकूण वृत्ती राहिली आहे. हिन्दूमधील जात्युपजातींच्या अंतर्गत दर्जामधील अंतर कमी करण्यासाठी आमचे मन तयार करण्यासाठी जितका प्रयत्न झाला तितका हिंदू-मुसलमानांचा दर्जा समान व्हावा ह्यासाठी झाला नाही. उलट तो बुद्ध्या मागे टाकला की काय अशी शंका घेण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. रामजन्मभूमीसारख्या नव्या समस्या निर्माण करून संघटनेसाठी त्यांचा लाभ घेण्यात आला.

जसे दर्जाचे तसेच विश्वासाचे! हिन्दू-मुसलमानांना एकमेकांविषयी वाटणारा अविश्वास कमी करण्याचा हेतूपूर्वक प्रयत्न हिन्दूनेतृत्वाने सातत्याने केल्याचे मला माहीत नाही. उलट त्यांच्यामधील तेढ चिरकाल कशी टिकेल ह्याकडे त्यांचे लक्ष आहे की काय अशी शंका वाटते. कारण अयोध्येच्या रामजन्मभूमीसोबतच त्याच राज्यातल्या काशी आणि मथुरा येथलेही प्रश्न, तेथे एकच शासन असून आणि ते प्रश्न शासनाच्या हस्तक्षेपाने सोडवून हवे असून, त्यांच्यासाठी एकत्र प्रयत्न होत असताना मला दिसत नाही. शासनाला त्यांच्याविषयीचे निर्णय एकावेळी करणे शक्य आहे असे मला वाटते. पण हा विषय जितका लांबेल तितका बरा, तेवढेच पक्षबळ वाढेल असा हिन्दुनेतृत्वाचा विचार आहे, अशी शंका येऊन माझे मन व्यथित होते. ह्या परकेपणाच्या जोपासनेमुळे हिन्दुनेतृत्व इतरापेक्षा वेगळे पडते.

अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक वादाविषयी आणखी थोडे

आपण आपल्या संविधानामध्ये समता आणि लोकशाही ही मूल्ये मान्य केल्यानंतर कोणतीही व्यक्ती जन्मामुळे (कुळामुळे, जातीमुळे, धर्मांमुळे) कोणत्याही गटात पडावयाला नको. ती जातिधर्माच्या पलीकडे मानली गेली पाहिजे. ह्या जाती, धर्म वगैरे बाबी एकदा माणसाला चिकटल्या की त्या

जन्मभर त्याचा पिच्छा सोडत नाहीत. (ज्या देशात गोरे आणि काळे वर्ग दृढमूल आहेत, तेथे एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात कोणी जातो म्हटले तरी ते कदापि शक्य नाही. जेथे काळे गोरे लोक आहेत, पण त्यांचे तसे वर्ग नाहीत, तेथे एका वर्गातून दुसऱ्यात जाणे शक्य आहे.) इतकेच नव्हे तर त्या बाबी एखाद्या व्यक्तीचा दर्जा ठरवितात. दर्जा आणि गट अभिन्न होऊन बसतात. गटामुळे दर्जा ठरतो व दर्जामुळे गट ठरतो. गट मान्य केल्यास त्याचे अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक असे वर्ग पडतात. लोकशाहीमध्ये जेथे सर्वांचा दर्जा समान असायला हवा तेथे जन्मावरून (जातीवरून, धर्मावरून) गट व त्यावरून अल्पसंख्याक वगैरे ठरविणे हा लोकशाहीचा दणदणीत पराभव आहे.

जे लोक 'आम्ही अल्पसंख्याक' वा 'आम्ही बहुसंख्याक' असे मानत राहतात ते राष्ट्रौघात विलीन होऊ इच्छित नाहीत व लोकशाहीला गटबाजीचे स्वरूप देत असतात, असे मला वाटते. आम्ही बहुसंख्याक असे म्हणणाऱ्यांनी प्रयागच्या संगमांतरही गंगेतील काही जलबिंदूंना, 'आम्ही जन्माने बहुसंख्याक आहोत, गंगा सित आहे ते थेटपर्यंत सितच राहणार व यामुन कज्जलाभ आहे तेही निरंतर तसेच राहणार' असे म्हटल्यासारखे मला भासते. काही कण लोहाचे व काही मृत्तिकेचे एकत्र केले, तरी धर्माभिमानाच्या चुंबकाचा स्पर्श झाल्याबरोबर दोनही पुन्हा वेगळे होणार-आपले जन्माधिष्ठित वेगळेपण सतत जोपासणार, असे मला जाणवते. एका बाजूला जन्मामुळे आलेले कोणतेही वेगळेपण नको व त्यामुळे नागरी कायदा सर्वांना समान असायला हवा असे म्हणणे व त्याचवेळी 'आम्ही (जन्माने ठरलेले) बहुसंख्याक' असे म्हणणे ह्यामध्ये हिन्दुनेतृत्वाला विसंगती जाणवत नाही, ह्याचे मला दुःख आहे. एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेमध्ये जन्माधिष्ठित गट 'अधिक' समजू शकतात ही दुःखाची गोष्ट नव्हे काय? लोकांना जन्मनिरपेक्ष विचार करण्याची सवय नाही, पण म्हणून जन्मनिरपेक्षता (म्हणजे धर्मनिरपेक्षता) त्याज्य

होत नाही अथवा ती खोटी, बेगडी किंवा दिखाऊ ठरत नाही.

हिन्दुनेतृत्वाने कोष्ट्यांचे, आदिवासींचे मेळावे घेतले. ही सारी जन्माने वेगळे पडलेल्यांच्या काही गटांच्या स्थिरीकरणाची प्रक्रिया आहे वा जन्माधिष्ठित वेगळेपणाला मान्यता आहे की काय? समता व्यवहारात आणावयाची असेल तर धर्माधिष्ठित म्हणजेच जन्माधिष्ठित भेदभावाला कोणत्याही परिस्थितीत थारा देता उपयोगी नाही. समता प्रस्थापित करण्यासाठी निकराचे प्रयत्न कोणीच करीत नाही. भेदभाव नष्ट व्हावा ह्यासाठी केलेल्या

लोकशाही वा गणतंत्र ही सर्व लोकांना स्वायत्तता मिळविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती आहे, ती काही 'काही लोकांनी गट करून इतरांवर सत्ता गाजविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती' नाही; हे कोणताच पक्ष समजून घ्यावयाला तयार नाही.

उपाययोजनांचा, भेदभाव कायम टिकविण्यासाठी चतुराईने उपयोग करून घेण्यात कोणताच पक्ष मागे नाही. न्याय मिळवून देण्यासाठी निर्माण केलेल्या पद्धतींचा, अन्याय करण्यासाठी उपयोग करण्यासारखाच हा प्रकार आहे.

तुष्टीकरण

दुसऱ्याचे हल्ले थोपविण्यासाठी, दुसऱ्याचा उपद्रव थांबविण्यासाठी, त्याला दिलेल्या सवलतींना, त्याला दिलेल्या देणग्यांना appeasement असा शब्द आहे. त्याला पर्याय म्हणून 'तुष्टीकरण' हा शब्द मराठीत आला आहे. लोकांनी मते देऊन आपणाला निवडून

द्यावे म्हणून आधीच दिलेल्या सवलतींना तुष्टीकरण म्हणावे की लाच म्हणावे हा मला प्रश्न आहे. पण तो प्रश्न तांत्रिक म्हणून सोडून देऊ. मते मिळविण्याची ती अत्यंत निंद्य पद्धत आहे ह्यात संशयच नाही. लोकशाही वा गणतंत्र ही सर्व लोकांना स्वायत्तता मिळविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती आहे, ती काही 'काही लोकांनी गट करून इतरांवर सत्ता गाजविण्यासाठी निर्मिलेली राज्यपद्धती' नाही; हे कोणताच पक्ष समजून घ्यावयाला तयार नाही. सत्ता काबीज करण्यासाठी किती खालच्या पातळीवर उतरावयाचे त्याची जणू चढाओढच पक्षोपपक्षांमध्ये लागलेली दिसते. एका पक्षाने आपल्या पक्षाची सत्ता टिकविण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेच्या नावावर एका धर्माच्या लोकांना त्यांच्या अल्पसंख्याकत्वाच्या निमित्ताने काही सवलती द्यावयाच्या आणि दुसऱ्याने 'आमचा पक्ष सत्तालोलुपांचा पक्ष नाही' असे म्हणत, दोघांनी नव्हे, तर सर्वांनीच एकमेकांवर चिखलफेक करावयाची आणि त्यातून काहीनी धर्मकारण करण्यासाठी निर्माण केलेल्या संस्थांच्या आडून अन्यपक्षीयांवर साधुसाध्वींकडून यथेच्छ तोंडसुख घ्यावयाचे हा काय प्रकार आहे? हा निधर्मियांचा पाडाव आहे की हे 'खऱ्या' धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाखाली अल्पसंख्याकांच्या किंवा बहुसंख्याकांच्या धार्मिक भावनांना गोंजारणे आहे असा मला प्रश्न पडतो. कोणी बहुसंख्याकांच्या भावनांना आणि आपल्या मतदारांना पैशाची वा सवलतीची लालूच दाखवितो; तर कोणी पैसे खाऊ घालण्याच्या ऐवजी त्यांना अल्पसंख्याकांवर आपण सत्ता गाजविणार आहोत असे मानसिक समाधान देऊ करून, धर्माधिष्ठित आपपरभावाचा त्यासाठी उपयोग करून घेतो, ही बहुसंख्याकांना दिलेली भावनिक लालूचच नाही काय असाही मला प्रश्न पडतो. कोणतेच पक्ष खऱ्या धर्मनिरपेक्षतेच्या किंवा लोकशाहीच्या दिशेने वाटचाल करीत नसून सर्वच तिची वाट लावीत आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते.

हिंदू कोण ?

पूर्वीच्या काळी दिनचर्या, खाणेपिणे, वेशभूषा, व्यवसाय आदींबाबत मनुस्मृतीने घालून दिलेल्या नियमांपैकी काहींचे जरी उल्लंघन केले, तरी त्यामुळे संबंधित व्यक्तीचे हिंदू म्हणून असलेले इतर हक्क हिरावून घेतले जात नसत. मग काही नियम अनिवार्य तर काही उल्लंघनीय असे झाले. परंतु मग हिंदू कोणाला म्हणावे असा प्रश्न उपस्थित झाला. स्मृती व रीतिरिवाज ह्यांचा मिळून असलेला हिंदू कायदा लागू होण्यासाठी हिंदू कोण, ह्याचा निर्णय होणे आवश्यक होते.

त्या काळात, एखाद्या व्यक्तीने काही रीतिरिवाज पाळले नाहीत तर त्याला घराबाहेर काढणे, संयुक्त कुटुंबाच्या संपत्तीतला हिस्सा नाकारणे अशा प्रकारची शिक्षा करण्याचा अधिकार कुटुंबप्रमुखाला होता. या रूढीला कायद्यात रूपांतरित करताना, विविध प्रकरणांच्या निमित्ताने न्यायालयांनी बरीच चर्चा केली आणि शेवटी असा निष्कर्ष काढला की, जो हिंदू आई-बापांच्या पोटी जन्माला आला आहे; वा ज्याची आई अन्यधर्मीय असली तरी त्याचे पालनपोषण मात्र हिंदू कुटुंबातल्याप्रमाणे झाले आहे; किंवा ज्याने आपला मूळचा धर्म सोडून हिंदू धर्माचा स्वीकार केला आहे; तो हिंदू कायदा लागू होण्याला पात्र व अधिकारी मानला जाईल. हिंदू असण्यासाठी कुठलेही धार्मिक कर्मकांड करण्याची आवश्यकता नाही. हिंदू धर्माचा त्याग केला अशी जाहीर घोषणा जोवर ती व्यक्ती करत नाही, तोपर्यंत कायद्याच्या दृष्टीने ती हिंदूच राहते, असा दंडक ब्रिटिश अंमलात न्यायालयांनी घालून दिला. अशा रीतीने, आचारधर्म सर्वोपरि आहे ही मनुस्मृतीची भूमिका न्यायालयाद्वारे, पूर्णतया नाकारण्यात आली आहे.

घरातील कर्ता पुरुष हाच मिळकत, उत्पन्न वगैरेबाबत निर्णय घेऊ शकतो, अशी जुनी प्रथा होती. मुलगा १८ वर्षांचा झाला तरी त्याला असा कोणताच निर्णय घेता येत नसे. स्वतः कमाई करून मिळविलेल्या संपत्तीचीही तो विक्री करू शकत नसे. त्याला कर्त्या पुरुषाच्या मृत्यूपर्यंत काहीही अधिकार नसत. ही अडचण दूर करण्यासाठी १८७५ साली 'इंडियन मेजॉरिटी अॅक्ट' (भारतीय वयस्कता अधिनियम, १८७५) संमत करण्यात आला. वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या पुरुषाला वा स्त्रीला करार करण्याचा हक्क त्यामुळे प्राप्त झाला.

घरातील कर्ता पुरुष हाच सर्व अपत्यांचा पालक मानला जाई. विधवा सुनेचा मुलगा वा मुलगी हिचे पालकत्वसुद्धा कर्त्या पुरुषाकडे असे, आईकडे नसे. अशा अनेक हानिकारक रूढी प्रचलित होत्या. त्या रद्द करण्यासाठी १८९० साली गार्डियन्स अँड वॉर्ड्स अॅक्ट (पालक व पाल्य अधिनियम, १८९०) करण्यात आला. अष्टवर्षा भवेत् कन्या ह्या मनु-सूत्रामुळे बालविवाहाची रूढी चालत होती. तो घोर अन्याय दूर व्हावा, यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी चळवळी केल्या. अखेरीस १९२९ साली चाइल्ड मॅरिज रिस्ट्रिक्ट अॅक्ट (बाल विवाह प्रतिबंधक अधिनियम, १९२९) पास झाला. केंद्रीय विधिमंडळात सारडा नावाच्या सदस्याने ते विधेयक मांडले होते म्हणून तो सारडा कायदा किंवा शारदा कायदा म्हणून ओळखला जातो. एकत्र हिंदू कुटुंबातील एखादा मुलगा शिकून वकील, डॉक्टर झाला व्यवसाय करू लागला तर त्याच्या उत्पन्नात बाप, भाऊ हे हिस्सा मागू शकतात, असा जुन्या रिवाजाचा अर्थ लावला जात होता. त्यामुळे शिकलेल्यांना कमाई करणे अवघड झाले होते. म्हणून त्यांची कमाई ही हिंदू एकत्र कुटुंबाची संपत्ती मानली जाणार नाही अशी तरतूद करणारा हिंदू गेन्स ऑफ लर्निंग अॅक्ट १९२९ साली झाला. वारसाहक्कातील काही अडचणींचे निवारण करण्यासाठी हिंदू इनहेरिटन्स (रिमूव्हल ऑफ डिस्पॅरिटिज अॅक्ट) १९२८ व १९२९ साली करण्यात आले. केवळ पुरुषच वारस होऊ शकतो, हा मनुस्मृतीचा दंडकही तितकाच जाचक होता. कर्ता पुरुष मेला व त्याला मुलगा नसेल तर त्याच्या विधवेला वारस न मानता लांबचा पुतण्या वा त्यांचा मुलगा हे वारस होऊ शकत. यातून मार्ग काढण्यासाठी १९३७ साली हिंदू मॅरिज विमेन्स राइट टू प्रॉपर्टी अॅक्ट करण्यात आला. नवरा नीट नांदवत नसेल तर बायकोला वेगळे राहून पोटगी मागण्याचा हक्क देण्याचा कायदा १९४६ साली करण्यात आला.

– पन्नालाल सुराणा

(आजचा सुधारक, जुलै २०१४ मधून साभार)

आम्हालाही ग्रामसभेत आमचे मुद्दे मांडायचेत...

भाऊसाहेब चासकर

नागरिक शास्त्राचा तास होता. ग्रामपंचायत आणि ग्रामसभा यांचे कामकाज हा विषय चालू होता. त्या अनुषंगाने ‘आपले सरपंच कोण आहेत? ग्रामसेवक कोण आहेत? ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात कोण कोण गेले आहे? ग्रामसभा कोणी पाहिलीये?’ अशा अनेक प्रश्नांची चर्चा सुरू झाली. सरपंचाचे नाव बऱ्याच मुलांना माहिती होते. काही थोड्या जणांना ग्रामसेवक कोण आहे हे माहिती होते. परंतु ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात कोणीच गेलेले नव्हते, ग्रामसभा पाहिलेली नव्हती. नागरिकशास्त्र शिकवायचे तर पुस्तकात अडकलेल्या माहितीला आधी मुक्त करायला हवे. आणि या माहितीसह मुलांना प्रत्यक्षाच्या अंगणात घेऊन जायला हवे. वर्गात नागरिकत्वाचे धडे केवळ वाचायचे-शिकायचे नसून, ते समजून घेऊन स्वतः अंगीकारायचे, आचरणात आणायचे असतात; हे मुलांपर्यंत पोचवायला हवे ही जाणीव प्रकर्षाने झाली.

यातूनच मुलांची ग्रामपंचायतीला भेट ठरली. योगायोगाने त्या दिवशी तिथे ग्रामसेवकही हजर होते. त्यांच्याशी मुलांच्या छान गप्पा झाल्या. निवडणूक कशी होते? सरपंच निवड कशी होते? निवडणूक कोण लढवू शकते? निवडणुकीत पैसे, दारू का वाटतात? करवसुली कशी केली जाते? नळयोजनेचे वाया जाणारे पाणी वाचवता येणार नाही का? उघड्यावर टाकला जाणारा कचरा... एक ना अनेक... प्रश्न विचारून मुलांनी ग्रामसेवकांना अक्षरशः भंडावून सोडले. या उपक्रमातून ग्रामपंचायत कळायला चांगलीच मदत झाली. काही प्रश्नांची उत्तरे मिळाली. काही प्रश्न अनुत्तरित राहिले... ‘एकप्रकारे ग्रामपंचायत म्हणजे आपल्या गावाचे सरकारच असते’, हा धडा मात्र मुलांना छानपैकी शिकता आला. ग्रामपंचायतीनंतर आता मुलांना ग्रामसभा पाहायची होती. २६ जानेवारीच्या ग्रामसभेत मुलांना घेऊन जायचे, तिथले कामकाज पाहायचे, समजून घ्यायचे असे ठरले. मुलांनी ग्रामसभेविषयी पुस्तकात वाचले होते.

एके दिवशी शाळा भरलेली असताना मिरवणूक घेऊन डीजे तिथे आला. डीजेचा आवाज (कर्कश दणदणाट) ऐकून आधी मुलांना भारी गंमत वाटली. आवाजाकडे लक्ष गेल्याने काही क्षण का होईना

मुलांची मने वर्गात ‘गैरहजर’ होती. ‘थोडा वेळ बाहेर जाऊन मिरवणूक पाहून या’, असे मुलांना सांगितले. आनंदाने उड्या मारत मुले बाहेर गेली. राणी आणि गीता मात्र लगेचच वर्गात आल्या. डीजेच्या आवाजाने छातीत धडधड होते असे त्यांनी सांगितले.

मिरवणूक शाळेपासून पुढे सरकली. सारी मुले वर्गात येऊन बसली. डीजेचा आवाज किती डेसिबल असावा, तो किती वाजेपर्यंत वाजवावा. डीजेचा दणदणाट, त्यातून उद्भवणारे आजार, होणारे ध्वनिप्रदूषण यावर चर्चा झाली. डीजेच्या आवाजाने लग्नातच काही लोक हृदयविकाराच्या झटक्याने कसे गेले... हे मी मुलांना सांगितले. मुलांना आजवर ज्या गोष्टीची गंमत, आकर्षण वाटत होते. ती गोष्ट समाजाला इतकी त्रासदायक किंवा भयंकर वैताग देणारी असू शकते, हे मुलांना माहिती नव्हते! आजवर त्यांना तसे कुणी सांगितले नव्हते.

“डीजे कधीच बंद होणार नाही का सर?” अरुणने उत्सुकतेने विचारले. मग काही गावांनी डीजे वाजविण्यावर घातलेल्या बंदीचीही माहिती मी दिली. आता मुलांची उत्सुकता आणखीन चाळवली गेली. ‘अच्छा, असे होऊ शकते तर...’ असा आविर्भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. मग चर्चा ग्रामसभेच्या दिशेने निघाली. “आपण डीजेचा विषय मांडू शकतो का ग्रामसभेत?” संकेत विचारत होता. “आपल्याला ठराव मांडू देतील का मोठी माणसं?” विशालने शंका उपस्थित केली. त्यावर चर्चा झाली...

नळांना तोट्या नसल्याने पाणी वाया जाते... शाळा आणि मंदिर परिसरात मोठी माणसे पैशावर पत्ते (जुगार) खेळत बसतात... गुटखा विक्री कायद्याने बंद असताना गावातल्या किराणा मालाच्या दुकानात राजरोस गुटखा विकला जातो... असे काही विषय मुलांकडून आले. अजून काही मुलांनी इतर काही मुद्दे मांडले. मोठ्या माणसांची होते तशी मुलांनी या विषयांवर चर्चा केली! शिक्षक म्हणून ही बाब मला खूप सुखावणारी होती. मुलं आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचा गंभीरपणे विचार करत होती. त्याबद्दल भूमिका घेत होती,

ग्रामसभेची तारीख जवळ येत होती, तशी मुलांची उत्सुकता वाढत गेली. नंतर नंतर तर मुले ‘हा विषय घेता येईल का, तो विषय

घेता येईल का?’ असे विचारून भंडावून सोडू लागली. ‘ग्रामसभेचे कामकाज कसे चालते, हे पाहण्यासाठी ग्रामसभेला उपस्थित राहण्याची परवानगी द्यावी.’ असे पत्र मुलांनी लिहिले आणि सरपंचांना दिले. ग्रामसभेचा दिवस उगवला. सगळ्या मुलांनी ग्रामसभेला न जाता निवडक वर्गप्रतिनिधींना पाठवायचे असे ठरले. मुले मंदिराच्या मंडपाजवळ रेंगाळत उभी होती. ६०- ७० मोठी माणसे जमली होती. सरपंच, ग्रामसेवक तिथे आले. सभेचे कामकाज सुरू झाले. तशी मुलेही तिथे जाऊन बसली.

“काय कामय रे तुमच्यावालां? चला निघा. इथं ग्रामसभा सुरूये. तमाशा नाही!” ग्रामपंचायतीच्या शिपायाने मुलांना दरडावले! कदाचित मुले टाईमपास म्हणून इथे आलीत, असे त्यांना वाटले असावे. मुले काहीही न बोलता तिथेच बसून राहिली. मुलांच्या उपस्थितीने काही लोकांच्या कपाळाला आठ्या पडलेल्या स्पष्टपणे दिसत होत्या. त्यातला एक ग्रामस्थ तावातावानेच म्हणाला, “टळा आता. गंमतबिम्मत पुरे झाली. हा पोरखेळ नाहीये. भाऊसाहेब, (ग्रामसेवक) यांच्यावालां काय कामय इथं?” “हां, राजशेठ म्हणत्यात ते खरंय. पोरानं काय कामय इथं. जा रे पोरानो. १८ वर्षांचे झाल्यावर मतदान करायला लागा आणि मग या.” असे म्हणत एकाने पहिल्याच्या सुरात सूर मिसळला. नवीन काही शिकू पाहणाऱ्या मुलांचे ग्रामसभेत असे ‘स्वागत’ झाले... आम्ही मागच्या बाजूला बसून सारे शांतपणे पाहत होतो.

काही लोक आपल्याला हुसकावून घायला लागल्याचे पाहून कुणालला राहवले नाही. उभा राहून तो म्हणाला, “पुस्तकात ग्रामसभेचा धडा आहे. म्हणून आमी सभा पाहायला आलोय. आमी बी गावाचेच पोरं आहे. गप्प बसू. आमाला बसू द्या.” त्याच्या या विनंतीवर सरपंचांनी मौन सोडले. “शांत बसणार असाल तर बसू देतो,” असे ते म्हणाले. ते ऐकून मुलांचा जीव भांड्यात पडला. त्यांचे पडलेले चेहरे एकदम खुलेले.

विषयपत्रिकेनुसार विषय सुरू झाले. कधी हसत खेळत तर कधी गरमागरम चर्चा. काही विषयावरून हमरीतुमरीवर येणे... मुले मागच्या बाजूला बसून सगळे शांतपणे औत्सुक्याने पाहत होती... गावातल्या देवस्थानाबाबतचा वादग्रस्त विषय सरपंचांनी अत्यंत कौशल्याने हाताळला! शिवाय बहुमताने ठराव मंजूर करून घेतला. विकासकामांबाबत सरपंचांचे कौतुक करताना मुलांनी टाळ्या वाजवल्या. त्यामुळे इतरांनाही टाळ्या वाजवाव्या लागल्या! विषयपत्रिकेवरील विषय संपले. ऐन वेळचे विषय आहेत का? असे विचारले गेले... ग्रामस्थांनी काही विषय मांडले. त्यावर साधकबाधक चर्चा झाली.

इतक्यात संकल्प उभा राहिला. “आम्ही ग्रामसभा कशी असते ते पाहायला आलोत. पण आम्हालाही काही सांगायचं आहे. त्याची परवानगी आम्हाला द्यावी.” अशी विनंती त्याने केली. ते ऐकून जमलेले बहुतेक लोक ‘ही पोरं काय बोलणार?’ अशा उत्सुकतेने पाहू लागली. “निर्मलग्राम, महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानातला ‘स्वच्छ गाव सुंदर गाव’ असे पुरस्कार आपल्या गावाला मिळालेले आहेत याचा आम्हाला अभिमान वाटतो,” असे त्याने सांगितले.

त्यानंतर डीजेविषयी सविस्तर बोलून झाल्यावर ‘आपल्या गावात डीजे वाजवायला बंदी करावी,’ असे मुलांचे मत असल्याचे त्याने

सांगितले. त्यावर तरुण मुलांनी लगेचच नापसंतीचा सूर लावला. ‘हे काय भलतं खूळ काढलंय?’ असे त्यांचे चेहरे सांगत होते. त्यात लग्नसराई तोंडावर आलेली होती. डीजेशिवाय लग्न किंवा रात्रीची वरात म्हणजे...? असे त्यांचे म्हणणे आले. सीताराममामा विचारी, वयोवृद्ध गृहस्थ. सभा सुरू झाल्यापासून ते कोपऱ्यात शांत बसलेले होते. आता त्यांना राहवले नाही. ते बोलू लागले. पहिल्यांदा त्यांनी मुलांचे कौतुक केले. डीजेविषयी काही घटना, प्रसंग सांगत मुलांनी सुचवलेल्या विषयाला त्यांनी अनुमोदन दिले. दामू तात्यांनी डीजेच्या आवाजाने एका म्हाताऱ्या माणसाला कसा त्रास झाला, हे ‘जसे पाहिले तसे’ सांगितले. संकल्प आणि सीताराममामांच्या मताशी त्यांनी सहमती दर्शवली. “सरपंच, मुलांचे म्हणणे बरोबर आहे, हा डीजे नकोच. आयत्या वेळचा विषय म्हणून मीच हा विषय मांडतो आहे. तुम्ही ठराव करून घ्या” असे त्यांनी वडीलकीच्या नात्याने सांगितले. या विषयावर स्पष्ट भूमिका न घेता, अंदाज घेणारे सरपंच आता सभेचा मूड पाहून ठरावाच्या बाजूने झाले. तरुणांना हा ठरावच नको होता. “पोराटोरांचे ऐकून कुठे गावचा कारभार करता येईल काय?” असे एकाने तिथेच सरपंचांना सुनावले. (तो गावातल्या डीजेवाल्याचा भाऊ होता!) पण बहुतेक मोठ्या माणसांनी ठरावाला अनुकूलता दर्शवल्याने ठराव मंजूर झाला. या चालू सीझनमध्ये लग्नाला डीजेचे बुकिंग झालेले असल्यामुळे दिवाळीनंतर ठरावाची अंमलबजावणी करावी असे ठरले. यानंतर मुलांनी मांडलेल्या जवळजवळ प्रत्येक विषयाची सीताराममामांनी त्यांनी स्वतः मांडलेला आयत्या वेळचा विषय म्हणत नोंद घेतली. ठराव करायला लावले. गोष्टी कायद्याच्या चौकटीत बसवल्या आणि मुलांच्या न्याय्य मागण्यांना योग्य ते स्थान मिळवून दिले.

पिण्याच्या पाण्याच्या नळांना तोट्या नसल्याने पाणी वाया जाते. रस्त्यात चिखल होतो. डबकी साचतात. दुर्गंधी पसरते. डास, माशा होतात. यावर तोट्या बसविण्याचा विषय अंकिताने मांडला. तोट्या बसविण्याचा निर्णय लगेच झाला. मंदिर आणि शाळेच्या परिसरात मुले जेवायला बसतात. तिथेच काही लोक पत्ते खेळतात. पान-तंबाखूच्या पिचकाऱ्या मारतात. हे योग्य नसल्याचे मुलांनी सांगितले. ‘पुन्हा असे दिसल्यास दंडात्मक कारवाई करावी लागेल,’ अशी तंबी सरपंच आणि ग्रामसेवकांनी दिली. अभिजित आणि जनार्दन यांनी दिवसा पथदिवे सुरू असतात याकडे सगळ्यांचे लक्ष वेधले. काही गोष्टींबाबत तात्काळ निर्णय झाले. सभेला उपस्थित राहू दिल्याबद्दल प्रशांतने सर्वांचे आभार मानले.

ग्रामसभेला गेलेल्या विद्यार्थी प्रतिनिधींनी शाळेतल्या इतर मुलांना सभेचे कामकाज आणि मुलांनी घेतलेल्या सहभागविषयी माहिती दिली. ग्रामसभेतील मुलांची उपस्थिती हा गाव परिसरात कौतुकाचा विषय ठरला.

नागरिकशास्त्रातले धडे मुलांनी प्रत्यक्ष पाहिले. इतकेच नाही तर प्रत्यक्ष अनुभवलेही. सजग नागरिकत्वाकडे नेणारी ही प्रक्रिया इथेच थांबणार नाही, हा विश्वास शिक्षक म्हणून मला वाटतो आहे.

bhauchaskar@gmail.com

लेखिका - जेन नेल्सन • रूपांतर - शुभदा जोशी

प्रोत्साहन

“मी लहान आहे, मला तुम्ही आपलं म्हणायला हवं आहे!” असं एखादं लहान मूल आपल्याला सांगू शकेल का? पण ‘मुलाचं बेशिस्त वागणं’ हीच गोष्ट तुम्हाला त्याच्या खास भाषेत सांगत असतं. बऱ्याच मोठ्या माणसांना ही गुप्त भाषा समजत नाही. बेशिस्तीच्या वाटेनं तुमच्याजवळ येऊ इच्छणाऱ्या मुलांसाठी प्रोत्साहनाची सर्वाधिक गरज असते. ड्रकर्सच्या मते ‘प्रोत्साहन देता येणं’ हे सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतीमधलं सर्वात महत्वाचं कौशल्य आहे. मात्र स्वतःच्या रागातून बाहेर पडून बेशिस्त वागणाऱ्या मुलाला प्रोत्साहन देणं ही सोपी गोष्ट नाही. हे कसं साधायचं हेच आपल्याला या प्रकरणात समजावून घ्यायचं आहे.

‘माझ्या संदर्भात जे घडतं, त्याला मी योग्य प्रकारे प्रतिसाद देऊ शकतो. सभोवतालचं वातावरण योग्य दिशेनं बदलवण्याची ताकद माझ्यामध्ये आहे.’, अशी स्वप्रतिमा मुलांच्या मनात रुजवणं म्हणजे प्रोत्साहन देणं. प्रोत्साहन दिल्यामुळं मुलं चांगले नातेसंबंध जोपासण्यात यशस्वी होतात. आणि आयुष्यात यशस्वी होण्यासाठी लागणारी सामाजिक कौशल्यं मुलांमध्ये विकसित होतात.

मात्र, प्रोत्साहन देणं ही तेवढी सोपी गोष्टच नाही कारण...

१) शिक्षा देण्याची इतकी सवय मोठ्या माणसांना लागलेली असते, की मुलं बेशिस्त वागली की प्रोत्साहन वगैरे उपायांची त्यांना आठवणच राहत नाही.

२) भांडणाच्या वेळी मुलंही प्रोत्साहन स्वीकारायला तयार नसतात.

सकारात्मक वेळ घेणं, मुलांचं सहकार्य

जिंकणं, उभयपक्षी आदरभाव असणं अशा विषयांवर आपण या आधीच्या लेखांमध्ये चर्चा केलेल्या आहेत. अशा अनेक गोष्टींचा एकत्रित वापर आपल्याला प्रोत्साहन देताना करावा लागतो. एक उदाहरण पाहू या -

जयंत हा पाचवीच्या वर्गातला मुलगा, भयंकर संतापी! वर्गातल्या इतर मुलांशी त्यांची वारंवार भांडणं व्हायची आणि त्यावेळी रागाच्या भरात अनेकदा तो इतरांना वार्ड्टसाईट बोलायचा, कधीकधी अगदी सरांना देखील! यापूर्वी शिंदेसरांनी त्याला वेगवेगळ्या प्रकारच्या शिक्षा करून पाहिल्या होत्या. पण त्याचा काहीच उपयोग होत नव्हता. उलट त्यामुळं त्याचे उद्रेक आणखीनच वाढले.

शिंदेसरांनी आता सकारात्मक पद्धतीनं काम करायचं ठरवलं. त्यांनी जयंतला, ‘शाळा सुटल्यावर थांबशील का, आपण दोघांनी काही वेळ बोलायचं का?’ असं विचारलं. शाळा सुटल्यानंतरचे शिंदेसर जयंतला खूप वेगळे, एखाद्या मित्रासारखे वाटले. सर्वप्रथम सरांनी त्याला, “तू माझ्याशी बोलायला थांबलास हे खूप छान झालं”, असं म्हटलं. “मला खरंतर तुला शिक्षा करायला अजिबात आवडत नाही. यापुढं तर तुला शिक्षा करायचीच नाही असं मी ठरवून टाकलंय. पण तुझ्या रागावर तुला आणि मला दोघांनाही बरं वाटेल

असा काही तरी उपाय मला शोधायचाय. त्यासाठी मला तुझ्याच मदतीची गरज आहे. “जयंत म्हणाला, “मी काय तुम्हाला मदत करणार? मुलं मला सारखा त्रास देतात, त्याला मी तरी काय करू?” “कधी कधी इतर मुलांचं त्याला उचकवतात” हे सरांनी मान्य केलं. आता जयंतचा चेहरा थोडासा सैलावला.

त्यावर सर म्हणाले, “मला सांग, जेव्हा तुला खूप राग येतो, तेव्हा तुझ्या शरीरात काय काय बदल होतात, तुझ्या कधी लक्षात आलंय का? पोटात गोळा येतो का? कानशिलं गरम होतात का? शरीर ताठरतं का?” जयंतनं याप्रकारे स्वतःकडे कधीच बघितलं नव्हतं. “मग आता तू स्वतःकडे जरा बारकाईनं बघशील का, की अशा वेळी आपल्याला काय काय होतं?” दुसऱ्या दिवशी शाळा सुटल्यावर भेटून जयंतला काय काय जाणवलं यावर बोलायचं असं दोघांनीही ठरवलं. सरांशी झालेल्या या मैत्रीपूर्ण संवादांमुळं असेल किंवा नसेलही, पण पुढचे चार-पाच दिवस जयंत फारसा चिडला नाही, एवढं खरं. मात्र हे फार काळ टिकलं नाही. पुढच्या वेळेला जेव्हा जयंत संतापला, तेव्हा सरांनी हलकेच त्याच्या खांद्यावर हात ठेवून त्याला स्वतःकडे बघायची आठवण करून दिली. ‘स्वतःकडे बघायचंय’ या विचारानं त्याच्या उद्रेकाचा भर खंडित झाला. शाळा सुटल्यावर दोघं भेटल्यानंतर जयंतनं अगदी साग्रसंगीत वर्णन केलं, “माझा जबडा आणि दात एकदम आवळले गेले होते.” सरांनी त्याला सुचवलं, “जयंत, पुढच्या वेळी जर असं झालं ना, तर एक काम कर, थोडा वेळ वर्गाबाहेर जाऊन राग शांत व्हायला वेळ दे. वर्गाबाहेर जाण्यासाठी तुला माझी परवानगी मागण्याचीही

‘एखाद्या रोपट्याला जशी पाण्याची गरज असते तशीच मुलांना प्रोत्साहनाची! मुलं त्याशिवाय जगूच शकत नाहीत.’
रुडॉल्फ ड्रकर्स.

गरज नाही.” “पण, बाहेर जाऊन मी काय करू?” “अनेक गोष्टी करता येतील. उदाहरणार्थ, १ ते १०० आकडे म्हणणं, मनात वेगळे विचार आणणं किंवा बाहेरच्या निसर्गाचं निरीक्षण करणं.” जयंतनं ते मान्य केलं.

पुढच्या वेळी जयंत संतापल्यावर सरांनीच त्याला खूण केली आणि तो वर्गाबाहेर जाऊन थांबला. त्यानंतर ‘आपण रागावलो आहोत’ हे त्याचं त्याला समजू लागलं आणि तो आपणहूनच वर्गाबाहेर जाऊ लागला. तीन ते पाच मिनिटांनी तो परत वर्गात येई, तेव्हा बऱ्यापैकी शांत झालेला असे. सरही त्याच्याकडे बघून अंगठा उंचावून दाखवत त्याच्या जबाबदार वागण्याची दखल घेत.

त्यानंतर जेव्हा जयंत संतापला आणि वर्गाबाहेर जायलाही विसरला तेव्हा मधल्या सुट्टीत सर त्याच्याशी बोलायला आले. त्याला अपेक्षा होती की आता सर त्याला रागवणार, पण तसं घडलंच नाही. उलट, तो सध्या खूप जबाबदारीनं वागतो आहे, कधीतरी प्रत्येकजणच चुकतो पण चुका सुधारायची इच्छा असेल तर त्यातून बाहेरही पडता येतं, असं सरांनी म्हटलं.

मुलामध्ये संपूर्ण बदल व्हावा
अशी अपेक्षा ठेवणं मुळातच
गैर आहे. हळूहळू सुधारणा
होणं हेच आपलं ध्येय
असायला हवं. छोट्यात छोटी
जरी सुधारणा झाली तरी
त्याची दखल घेणं हे मुलांना
प्रोत्साहन देणारं असतं. त्यामुळं
त्या दिशेनं प्रयत्न करायला
त्यांना बळ मिळतं.

जयंतनंही, यापुढं तो न विसरायचा प्रयत्न करेल, असं मान्य केलं. सरांच्या ह्या प्रयत्नांमुळं जयंतचा संतापी स्वभाव पूर्णपणे गेला असं नाही, पण त्याचे उद्रेक कमी झाले. पुढं वर्षभर सरांनी त्याच्याशी संवाद चालू ठेवला. आता त्यांचं छान नातं जमल्यामुळं सरांनाही त्याच्याशी बोलायला आवडू लागलं होतं.

मुलांमधल्या गुण-दोषांचं प्रमाण शोधलं

तर १५% दोष आणि ८५% गुण असं साधारणपणे सापडतं. तेव्हा आपण जर ८५% वेळ आणि ताकद मुलांच्या गुणांची दखल घेण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी वापरला, तर त्या ८५% गुणांचे अगदी १००% नाही, तरी निदान ९५% व्हायला वेळ लागणार नाही. शिवाय एकंदरीनं हसरं, विधायक वातावरण आसपास राहिल्यानं आपल्याला आणि इतरांनाही प्रोत्साहनच मिळतं.

बेशिस्तीला सकारात्मक दिशा देणे

प्रत्येक मुलाच्या वागण्यातून त्याचे गुण लक्षात येत असतात. उदाहरणार्थ विद्ध्वंसक मुलांकडे अनेकदा चांगले नेतृत्व गुण असतात. ह्या चांगल्या गुणाला प्रोत्साहन मिळाल्यास मुलं त्यांच्या वागण्यात विधायक बदल घडवून आणू शकतात.

मुलं जेव्हा बेजबाबदारपणे किंवा इतरांना त्रास होईल असं वागतात, तेव्हा त्यांच्या हातून झालेलं नुकसान भरून निघेल किंवा निदान ज्याचं नुकसान झालं असेल त्या व्यक्तीला थोडं तरी बरं वाटेल असं काही करायला सुचवता येईल. उदाहरणार्थ, वर्गात शिकवताना शिक्षकांना त्रास होईल, असं एखादा मुलगा वागत असेल तर शिक्षकांना मदत होईल असा काही पर्याय त्याच्यासमोर ठेवता येईल. मात्र हे शिक्षकांनी एकट्यानंच ठरवणं योग्य नव्हे. मुलासमवेतच्या चर्चेतूनच हे ठरवलं जावं.

समीर आणि राहुल आवारात क्रिकेट खेळत होते. त्यांचा बॉल शेजारच्या आर्जीच्या डोक्याला लागला. मुलं घाबरली. त्यांनी तिथून सुंबाल्या केला. बाबांनी हे खिडकीतून पाहिलं होतं. त्यांनी आर्जींना आधार देऊन घरात आणलं. पाणी दिलं. सुदैवानं मार फारसा लागला नव्हता.

मुलं तोंड चुकवत घरात आल्यावर काही वेळानं बाबांनी त्यांना ही पुढची हकिक्त सांगितली. “पण चुकून लागला ना बॉल!” राहुलनं स्वतःला सोडवून घेतलं. “पण त्यांना दुखलं तर असेलच ना? तुझ्या डोक्याला बॉल लागला असता, तर तुला कसं वाटलं असतं?” आपल्याला राग आला असता, असं दोघांनीही मान्य केलं.

“आता चूक झालीय हे तर खरंच, ती

चूक आपण कशी सुधारू शकतो?” असं बाबांनी म्हटल्यावर मुलं गोंधळली. आपल्या चुका सुधारायच्या म्हणजे फारतर पुन्हा करणार नाही, एवढं वचन देणं इतकंच त्यांना माहीत होतं. बाबा म्हणाले, “मी तुम्हाला रागवत नाहीये. चुका होतात, त्या चुकांमधून शिकणं आणि त्यामुळे जे नुकसान झालंय ते भरून काढणं महत्वाचं आहे. तुम्ही नेहमीच चांगला विचार करता. काय करूया आपण?”

समीर म्हणाला, “मला वाटतं, मी त्यांना सॉरी म्हणायला हवं.” “इतकंच? आणखी काय करता येईल?” राहुल म्हणाला, “त्या एकट्याच राहतात, आपण त्यांना दवाखान्यात घेऊन जायला हवं.” बाबा म्हणाले, “अरे वा! हे चांगलं सुचवलंस! चला मग, करूयात का आपण तसं?” मुलांना ते जरा अवघडच वाटत होतं, हे त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसलं. बाबा म्हणाले, “मला कल्पना आहे, की हे करणं अवघडच आहे. कदाचित तुम्ही गेल्यावर त्या रागावतील. पण मला खात्री आहे, तुम्ही असं केलंत तर तुम्हालाच खूप बरं वाटेल. हवं तर मी येऊ का तुमच्या बरोबर?” दोन्ही मुलांनी ‘नको, आम्हीच बोलू’ असं सांगितलं.

आजी प्रेमळ होत्या. “चूक कबूल करायला आणि ती सुधारायला धैर्य लागतं.” असं म्हणून त्यांनीच उलट मुलांचं कौतुक केलं. अनेकदा समोरचा माणूस एवढा मोकळा नसू शकतो. अशावेळी परिणामांबद्दल आणखी विचार करावा लागतो.

मुलांना त्यांची चूक सुधारायला मदत करणं, हे त्यांना दिलेलं प्रोत्साहनच आहे. कारण त्यातून त्यांचं सामाजिक भान विकसित होत असतं. दुसऱ्याचा विचार करण्यातून, दुसऱ्याला मदत करण्यातून नात्यांची जोडणी होते, त्यातूनही मुलांना पुढं गेल्याची जाणीव होते.

चुका केल्याबद्दल होणाऱ्या शिक्षांमधून येणारे आरोप, शरम, दुःख यांना बाजूला सारून जर सकारात्मक विचार झाला, तर मुलं आपल्या चुकांची जबाबदारी घेऊ शकतात. मुलं ही जबाबदारी घेऊ शकली तर या प्रत्यक्ष प्रयत्नांतून त्यांना जे प्रोत्साहन मिळतं, त्याचं वर्णन शब्दांत करता येणार नाही. याशिवाय, या प्रक्रियेत

त्यांच्या आत्मसन्मानाला अजिबात धक्का लागत नाही, हे महत्वाचं!

सामाजिक दडपण टाळा

आपण जेव्हा नातेवाईक, मित्रपरिवार यांच्यासमवेत असतो तेव्हा आपल्या मुलांशी वेगळं वागतो. आपल्याला वाटत राहतं, 'पालक म्हणून आपलं वागणं, इतरांना कसं वाटेल, त्यांचं आपल्याबद्दल काय मत होईल?' मूल आपल्याला उलट उत्तर देतं किंवा आपलं ऐकत नाहीय हे त्यांच्यासमोर आपल्याला अधिकच अपमानास्पद वाटू शकतं. मुलांनाही इतरांसमोर रागावलं जाणं फारच अपमानास्पद वाटतं. अशावेळी, 'पाहुणे नंतरचे आधी आपलं मूल!' हे लक्षात घेऊन शांतपणे आपल्या ठरलेल्या पद्धतीनं संवाद करत राहणं श्रेयस्कर. हे सगळं पाहुण्यांसमोर व्हायला नको असेल तर पाहुण्यांना विनंती करून मुलांशी एकट्याशी बोलू शकता.

मुलांसोबतच्या वेळाची खास आखणी करा

पालक आणि मुलं जेव्हा आनंदानं एकमेकांबरोबर मज्जा करत असतात, आस्थेनं गप्पा मारत असतात, आपले अनुभव सांगत असतात, एकत्र काम करत असतात तेव्हा मुलांना सर्वात जास्त प्रोत्साहन मिळत असतं.

तुम्ही मुलांबरोबर बराच वेळ घालवत असला, तरीही त्यातला बराचसा भाग हा कर्तव्यांचा असतो. काही भाग हा सहज बरोबर असण्याचा असतो. मात्र या वेळात आणि मुद्दाम - ठरवून मुलांशी आवर्जून जोडून घेण्याकरता आपण जो खास वेळ काढायला हवा त्यात फरक आहे.

दोन वर्षांच्या आतल्या बाळांसाठी आपण नेहमीच खूप वेळ देतो. तुम्ही त्यांच्याबरोबर आनंदात आहात हे त्यांना समजतं. त्यामुळं या वयाच्या मुलांबरोबर 'खास वेळाची' आखणी करायची गरज नाही.

दोन ते सहा या वयोगटासाठी हा 'खास वेळ' काढणं फार उपयोगी ठरतं. दिवसभरात अगदी दहा मिनिटं जरी तुम्ही असा वेळ काढला, तरी तुम्हाला मुलांमध्ये जादुई बदल जाणवतील.

त्यानंतरच्या म्हणजे सहा ते बारा या वयोगटात खास वेळाची आखणी आणखीच वेगळी करावी लागते. आठवड्यातून किमान एकदा तरी असा शांत वेळ राखून ठेवायलाच हवा. हे जर आधीच ठरलेलं असेल तर मुलं आणि आपणही त्या वेळाची वाट पाहू लागतो.

असा खास वेळ दिल्यानं मुलांना खूप प्रोत्साहन मिळतं. हे कसं घडतं हे आता पाहू. १) 'तुम्हाला मूल हवं आहे, तुमच्यासाठी ते महत्वाचं आहे' अशी आपुलकीची भावना या वेळात मिळालेल्या अनुभवांतून मुलांपर्यंत पोचते.

२) मुलांसमवेत ठरवून घेतलेला खास वेळ ही बाब 'आपल्या आयुष्यात मुलांचं नेमकं काय स्थान आहे' ह्याची आपल्याला आठवण करून देणारी असते.

३) क्वचित आपल्याला वेळ देता आला नाही, तरी आपण त्यांना, "राजा मी आता खूप गडबडीत आहे रे, आपण आपल्या खास वेळात ४.३० वाजता बोलूया का?" असं म्हणून त्यांची परवानगी घेऊ शकता, आणि वेळ द्यायला तयारच नाही आहात असं न होता, थोडं थांबायची कल्पना मुलं तुलनेनं सहज स्वीकारतात.

ह्या वेळाची आखणी अत्यंत कल्पकतेनं करू या. मुलांबरोबर तुम्हाला काय करायला आवडेल अशा गोष्टींची आधी यादी करा. मुलांनाही अशी यादी करू दे. त्यानंतर ही यादी दोघं मिळून पक्की करा. त्या यादीतल्या एखाद्या गोष्टीसाठी जर जास्त पैसे लागणार असतील तर ते पैसे कसे उभे करता येतील याचा विचारही मुलांबरोबरच करा. समजा, तुम्ही ठरवलेल्या वेळापेक्षा या यादीतल्या काही गोष्टींना जरा जास्त वेळ लागणार असेल, तर वेळ वाढवणं शक्य आहे का याचा दोघांनी मिळून विचार करा. यातून एखादी गोष्ट करावीशी वाटणं आणि प्रत्यक्षात ते शक्य असणं, यातलं अंतर त्यांच्या लक्षात येतं.

शक्यतोवर या वेळात फोन घेऊ नयेत. समजा तसं करणं शक्य नसेल तर फोन करणाऱ्याला आवर्जून सांगा की आता मुली/मुलांबरोबर असल्यानं फोन घेता येणार नाही. यातून मुलांना पालकांसाठी आपली मुलं किती महत्वाची असतात, हे लक्षात येतं. रात्री

झोपायच्या आधीचा वेळ, हा असा खास वेळ म्हणून ठरवायला सर्वात सुयोग्य असतो.

शिक्षकांनीही आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी असा खास वेळ काढायला हवा. अर्थात त्यांना अनेक मुलांना प्रत्येकी वेळ कसा द्यायचा असा प्रश्न पडेलच. वेळापेक्षाही शाळेच्या तासांव्यतिरिक्त मुलांशी बोलायचं आणि तेही त्यांच्या प्रश्नांबद्दल नाही, तर मुलांना आवडेल असं काही बोलायचं ही नुसती कल्पनाही त्यांना पचायला अवघड जाईल. पण प्रत्यक्षात अनेक शिक्षकांचा असा अनुभव आहे की बेशिस्त वागणाऱ्या मुलांशी, शाळा सुटल्यावर अगदी २-३ मिनिटेसुद्धा आवर्जून, तक्रारी न करता, संवाद साधायचा प्रयत्न केला तर त्यांना छान वाटतं. आणि मुख्य म्हणजे त्यांचं बेशिस्त वागणंही कमी होतं.

शिक्षक अचानक बरे का वागताहेत, असं वाटून मुलं कदाचित सुरुवातीला दचकतील. आपल्या म्हणण्याला योग्य प्रतिसाद देणार नाहीत. त्यांच्या मनात 'आता तुम्ही समजावून सांगणार' अशी भीती असेल. पण आपल्या बाजूनं न थांबता प्रयत्न चालू ठेवला तर मूल नक्की चांगलं वागतं. तुम्ही मुलांना, 'तू कसा आहेस? काय चाललंय सध्या? कुठे खेळायला जातोस? अभ्यासाव्यतिरिक्त तुला काय करायला आवडतं? गावी जाऊन आलास का?' असे प्रश्नही विचारू शकता. स्वतःचे अनुभव सांगू शकता.

या खास वेळाचे एवढे जादुई परिणाम का होतात हे आपण उलगडून बघू या.

१. त्या मुलाला एकट्याला तुम्ही वेगळं महत्त्व देताय, त्यातून 'मी सरांसाठी महत्वाची व्यक्ती आहे', अशी जाणीव त्याला होते.

२. 'सर न रागावता वेगळं काही बोलताहेत' हा मुलांसाठी सुखद धक्का असतो.

३. आपणही त्यांना आपले अनुभव किंवा खास काही सांगतो तेव्हा 'तुमच्या दृष्टीनं ते मूल महत्वाचं आहे' असा संदेश मुलांपर्यंत जातो.

शिक्षकांनी वर्गातल्या प्रत्येक मुलासाठी वर्षातून निदान एकदा तरी खास वेळ काढावा. सर्वात निरुत्साही किंवा मागे पडलेल्या मुलांपासून सुरुवात करावी.

शिक्षकांवर अनेक जबाबदाऱ्या असतात. मुख्य म्हणजे अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचा ताण

असतो. प्रत्येक मुलामुलीला देण्याएवढा वेळ त्यांच्याकडे नसतोच. पण अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याएवढंच महत्त्व ह्या वेळ देण्यालाही आहे. हा वेळ देत असलात तर वर्गातल्या शिकण्या-शिकवण्याच्या प्रक्रियेत येणारे अडथळे कमी होतात. असा वेळ मधल्या सुट्टीत, शाळा सुटल्यावर तर काढता येईलच पण मुलांना काही काम हातानं करायला दिलेलं असताना, इतर मुलं गटकाम करत असतानाही काढता येईल.

प्रोत्साहन आणि स्तुती यात फरक काय?

‘स्तुती केल्याने मुलांची स्वयंप्रतिमा सुधारते आणि वर्तन-बदल घडतो’, अशी संकल्पना काही वर्षांपूर्वी रूढ होती. पण एकदा मुलं तुमच्या स्तुतीवर अवलंबून राहायला लागली, की त्यांचा विचार थांबतो आणि तुम्हाला खूश करणं हेच त्यांचं ध्येय बनून जातं. मोठेपणीही ह्या मुलांच्या स्वयंप्रतिमा ‘दुसरे काय म्हणतात’ यावर प्रामुख्याने अवलंबून राहतात.

काही मुलं मोठ्यांच्या स्तुती करण्याला विरोध करतात, झुगारून लावतात. कारण दुसऱ्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे वागायला त्यांना आवडत नाही किंवा तसं वागणं आपल्याला जमणार नाही अशी भीती अनेकदा त्यांच्या मनात असते.

कधीकधी ‘स्तुती केल्याचा’ तात्पुरता फायदा दिसून येतो. स्तुतीमुळं मुलं दुसऱ्यावर अवलंबून राहायला लागतात, आणि प्रोत्साहनामुळं मुलं आत्मविश्वासाच्या दिशेनं जातात. आत्मविश्वास ही बाब काही कुणी कुणाला देत किंवा कुणाकडून घेत नाही. चुका करणं, त्या दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करणं, प्रश्नांचा गुंता सोडवणं अशा अनुभवांतून - निराशा कशी सहन करायची, ताण असतानाही सकारात्मक विचार कसा करायचा अशा अनेक क्षमता विकसित होत जातात. आणि त्यातूनच हळूहळू आत्मविश्वास येत जातो.

हे सारं शक्य व्हावं म्हणून मोठ्या माणसांनी लहान मुलांच्या परिप्रेक्ष्यातून विचार करून त्यांना समजावून घ्यायला हवं. त्यांच्याशी आदरानं वागायला हवं, आणि नकारात्मक प्रसंगातूनही वरील जीवन-कौशल्य विकसित

स्तुती आणि प्रोत्साहन यातल्या सीमारेषा तशा पुसटच आहेत. म्हणूनच मुलांशी वागताना खालील प्रश्नांचा विचार मनात अवश्य ठेवावा लागेल.

१) मी माझ्या परिप्रेक्ष्यातून पाहतोय का मुलाच्या?

२) माझं वागणं आदर दाखवणारं आहे की वडीलकीचं पांघरूण घालणारं आहे?

३) मी हे असं माझ्या मित्राला म्हणालो असतो का?

४) मी मुलाला त्याचं मूल्यमापन करून देतो आहे की त्याचं त्यालाच ते करायला प्रोत्साहन देतो आहे?

व्हावीत, म्हणून सकारात्मकतेकडे जाण्याच्या संधी मुलांपर्यंत पोचवायला हव्यात.

एक उदाहरण पाहू या. आपण जेव्हा मुलीला, “तू एक फार छान मुलगी आहेस,” असे म्हणतो तेव्हा ती स्तुती असते. परंतु जेव्हा, “तू हे किती छान काम केलंयस. यातनं काय काय घडलं, बघ ना.” असं म्हणतो तेव्हा ते प्रोत्साहन असतं. थोडक्यात, दुसऱ्याला आवडेल असं मत व्यक्त करणं म्हणजे स्तुती आणि ‘धैर्यानं स्वतःला तपासून स्वप्रतिमा घडवण्याची प्रेरणा देणं’ म्हणजे प्रोत्साहन!

स्वयंमूल्यमापन करण्यासाठी प्रोत्साहन देणं

पहिलीतल्या कलानं ‘ह’ हे अक्षर १० वेळा लिहून बाईना वही दाखवली. “अरे वा छान! यातलं कुठलं अक्षर सगळ्यात छान आलंय सांग बरं?” बाईनी कलाला स्वतःचं काम स्वतःच तपासायला प्रवृत्त केलं. तिने सांगितल्यावर बाईनी तिला त्यांना आवडलेला दुसरा ‘ह’ दाखवला. त्यानंतर बाईनी आणखी एक ‘ह’ दाखवला. हे अक्षर थोडं चुकलं होतं. “हा ‘ह’ कसा आलाय?” बाईनी विचारलं. कलाला स्वतःची चूक उमगली. ती म्हणाली,

“अय्या, खरंच की, हा चुकलाय.” “तुला मदत हवीये का दुरुस्त करायला, की तुझी तू करशील?” कलाला ते जमणारच होतं. तिने चुकलेलं अक्षर खोडून मनापासून पुन्हा नीट लिहिलं.

बाईनी सर्वप्रथम तिच्या चांगल्या कामाची दखल घेतली आणि चुका शोधायला मात्र तिचं तिलाच प्रवृत्त केलं. काय ‘चांगलं’ आहे हे जर समजलं तर काय ‘चुकलं’ आहे समजायला वेळ लागत नाही. शिवाय चांगल्याची किंमत समजल्यानं, चुकलेलं दुरुस्त करणंही सहज शक्य होतं. प्रोत्साहनामुळं मुलाचं मन नवं शिकण्यासाठी उत्सुक बनतं.

मुलांना शिकवण्यासाठी आवर्जून वेळ काढा

अगदी छोट्या छोट्या गोष्टीसुद्धा कशा करायच्या, हे पालकांनी मुलांना शिकवावं लागतं. स्वतःची कामं स्वतः करणं, वस्तूंची/जागेची काळजी घेणं, त्या पूर्ववत नीटनेटक्या ठेवणं हे मुलांना आपोआप येत नाही. दुसऱ्याचं बघून करताकरता ती थोडं फार शिकतातही. पण तेच काम उत्तम कसं करायचं हे मात्र आवर्जून शिकवावं लागतं, नाहीतर त्यांच्या स्वतःकडून असलेल्या अपेक्षा आणि आपल्या त्यांच्याकडून असलेल्या अपेक्षा यात फरक राहतो.

एका आईला आपल्या मुलाला पलंगावर चादर घालायला शिकवायचं होतं. मुलाबरोबर राहून, त्याला मदत करून योग्य वेळी योग्य सूचना देऊन तिने ते शिकवलं. त्यासाठी सरळ उभ्या रेषा असलेल्या चादरी वापरल्या त्यामुळं मुलाला आपण ते काम व्यवस्थित केलं आहे किंवा नाही हे तपासणं सोपं झालं.

रोजच्या कामांच्या याद्या

मुलं जेवढी स्वतःची कामं स्वतः करतात, तेवढी त्यांना स्वतःच्या क्षमतांची जाणीव होते. बऱ्याच घरांमध्ये सकाळी शाळेला जाण्याच्या आधी आणि रात्री झोपायला जाण्याच्या आधी समर-प्रसंग उभे राहतात. वेळ कमी असतो, अनेक कामं करणं आवश्यक असतं. अशावेळी बारीक-सारीक सर्व गोष्टींची एक यादी बनवून ती भिंतीवर लावून ठेवली तर

सातत्यानं आठवण करून द्यायची गरज राहत नाही. ही यादी मुलांनी बनवावी. नंतर त्यात काही राहिलं असेल तर जरूर भर घालावी. उदाहरणार्थ, रात्री करायच्या कामांत दप्तर भरून ठेवणं, गणवेश, मोजे-बूट, डबा असं सगळं काढून ठेवणं ही कामं मुलांना कदाचित सुचणार नाहीत. पण, हे करून ठेवलं तर सकाळी वेळ वाचतो, असं म्हणालात की अगदी नक्की पटेल.

आपला मुख्य हेतू मुलांना सक्षम बनवण्याचा आहे. शिवाय मुलांच्या मागं लागण्याचा आपला वेळही त्यातून वाचला तर बरंच आहे.

जादूकी झप्पी

एकदा एक बाबा मुलाच्या हट्टीपणामुळं अगदी वैतागले होते. शिक्षा करणं, दुर्लक्ष करणं, समजावून सांगणं कशाचाच उपयोग होत नव्हता. सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धती शिकल्यावर त्यांनी एक वेगळाच पर्याय निवडला. पुढच्या वेळी पोरगं रडा-ओरडायला लागलं तेव्हा ते गुढ्यावर बसले आणि त्याच्या वरचढ आवाजात म्हणाले, “मला तुला जवळ घ्यायचंय.” मुलगा म्हणाला, “आं?” त्याचा विश्वासच बसेना. बाबा म्हणाले, “मला मिठीत घ्यायचंय तुला!” “आत्ता?” “हो आत्ता.” मुलाला कळेचना आता कसं वागायचं! मात्र त्याचा कांगावा थांबला आणि तो बळबळं च बाबांच्या मिठीत आला. अंग आखडलेलंच

होतं, हळूहळू ते सैलावलं. राग वितळून गेला आणि दोघांच्याही मनामध्ये प्रेमानं प्रवेश केला. काही क्षणांनी बाबा म्हणाले, “मला खरंच खूप गरज होती तुझ्या जवळ येण्याची.” “मला पण” मुलगा पुटपुटला.

कधी कधी जर मूल खूपच संतापलं असेल, तर ही मिठीबिठीची कल्पना त्याला चालतच नाही. तरीही प्रयत्न करायला हरकत नाही. त्याची इच्छा नसेल तर, “ठीक आहे तुला जेव्हा चालेल, तेव्हाच मिठी मारूया.” मात्र यानंतर तिथं थांबू नका. अनुभव असा आहे की तुमच्या मागं मूल धावत येईल आणि मिठी मारेल.

वाचकांना वाटेल की, मिठी वगैरे ठीक आहे पण चुका दुरुस्त कशा होणार? इथं एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी की - मुलाला न्यूनगंडात अडकू न देता चुका सुधारण्याकडे वळायला प्रवृत्त करायचं असेल तर आधी प्रोत्साहनाचं वातावरण तयार व्हायला हवं.

मिठी मारणं ही नुसती कृती नव्हे, त्यात त्या मुलाचा संपूर्ण स्वीकार सामावलेला आहे. त्याला माफ करणं आहे. स्वतःच्या रागातून, वैतागातून बाहेर पडणं आहे. हे जमलं तर आणखी काय हवं?

मुलाच्या परिप्रेक्ष्यातून विचार करा

मुलाची मानसिकता समजावून घेण्यासाठी सर्वोत्तम उपाय म्हणजे तुमचं लहानपण आठवा. डोळे झाका आणि तुमच्या लहानपणीचं मोठ्या माणसांबरोबरचं नातं आठवा. वादाचे, भांडणाचे, शिक्षांचे प्रसंग आठवा. त्यावेळच्या भावना आठवा, अपमान, मानहानी, शरम, राग, सगळं पुन्हा एकदा आठवा.

त्यानंतर, मोठ्यांकडून तुम्हाला प्रोत्साहन मिळालं आहे असा एखादा प्रसंग असला तर तोही आठवा. तेव्हाच्या भावना आठवा. तुम्हाला समजून घेतलं गेलंय, तुमची दखल घेतली गेलीये, तुम्हाला प्रेरणा मिळालीये हे सारं परत एकदा आठवा. या दोन्ही प्रकारच्या प्रसंगांचे तुमच्यावर काय परिणाम झाले होते तेही आठवा.

आता आपल्या मनात त्या लहान मुलाबद्दलचं प्रेम प्रकटेल आणि त्याची मानसिकताही आपल्या लक्षात येईल.

प्रोत्साहन फक्त शब्दांतूनच देता येतं असं नाही. अनेकदा शब्दांना कृतीची जोड नसते, तेव्हा शब्द कोरडेच राहतात. पालक म्हणून आपल्या हातून तसं होऊ देणं योग्य नाही. सकारात्मक विचार करण्यासाठी प्रोत्साहक वातावरण तयार करणं हे आपलंच काम आहे.

■■■

shubha_kh@yahoo.co.in

प्रिय मित्र,

पालकनीती परिवाराचं खेळघर हे गेली अठरा वर्षं वंचित मुलांच्या सर्जनशील शिक्षणासाठी काम करत आहे. या वाटचालीत आपल्यासारख्यांचा फार मोठा वाटा आहे.

सध्या खेळघरासमोर आर्थिक प्रश्न उभा राहिलेला आहे. अशा वेळी हाक द्यायची ती आपल्यासारख्या मित्र सुहृदांनाच.

आपण खेळघराला प्रत्यक्ष भेट द्यावी, खेळघराचं काम पहावं, यासाठी दि. २३/०८/२०१४ रोजी खेळघरात, सायंकाळी ४ ते ९ या वेळात खेळघरातील शैक्षणिक साधनांचं प्रदर्शन, खेळघराच्या फिल्मस पाहणं, मुलांशी गप्पा असा विविधांगी कार्यक्रम आखला आहे. या कार्यक्रमासाठी आपण आपल्या मित्रपरिवारासह जरूर यावं अशी विनंती आहे. आम्ही आपली वाट पाहू.

धन्यवाद.

आपले,

पालकनीती खेळघराचे कार्यकर्ते.

संपर्क - ०२० २५४५७३२८, ९८२२८७८०९६